

SHIKOJ.COM

Shqipëria e epërme

Përktheu nga origjinali: RAMAZAN HYSA
XHEVAT LLOSHI

KREU I

VENDI I NJË TË KALUARË TË GJALLË

Historia e Shqipërisë, një rrëfim i ndërlikuar me interes të jashtëzakonshëm, mbetet për t'u shkruar, sado e çuditshme që mund të duket kjo. Pretendimet e grekëve, bullgarëve dhe serbëve në Gadishullin Ballkanik janë të njohura për këdo; të tilla janë edhe dëshirat e Austrisë, të Rusisë dhe të Italisë. Por gjithmonë ka qenë e modës që të drejtat dhe kërkesat e banorëve më të lashtë të atij vendi, të shqiptarëve, të injorohen, dhe çdo projekt për një riformim apo rindërtim të Lindjes së Afërme, që nuk i ka përfillur ato, ka dështuar.

«Stambolli, — thonë shqiptarët, — është çelësi i Lindjes së Afërme, ndërsa Shqipëria është çelësi i Stambollit».

Historia e çdo populli është një epos i madh, të cilin unë nuk mund ta marr përsipër ta shkruaj. Përshkrimi i shkurtër që vijon, ka për qëllim të paraqesë lëvizjet e popujve që kanë ndikuar në fatet e Shqipërisë Veriore, por pa arritur kurrë të mposhtin individualitetin ngulmues të saj.

Periudha ilire (nga viti 700 para erës sonë deri në vitin 230 të erës sonë). — Është dokumentuar se në viset që sot njihen si Mali i Zi, Shqipëria e Epërme, Bosnja dhe Hercegovina ka jetuar një popull i përbërë nga fise të ashpra, që njihen me emrin ilirë. Rreth vitit 300 para erës sonë në këto vende u dyndën keltët, të cilët ndoshta kanë lënë gjurmë të thella në banorët e sotëm, duke futur gjakun kelt.

Periudha romake — Ilirët, si luftëtarë të paepur dhe piratë të regjur, në vitin 230 para erës sonë, i dhanë shkas një ekspedite ndëshkimore romake dhe, pas një lufte të gjatë, Iliria u bë provincë romake. Genti, mbreti i fundit i Ilirisë, u mund dhe u zu rob në Shkodër në vitin 169 para erës sonë. Vendi duhet të ketë pasur një popullsi të dendur, sepse romakëve iu desh një kohë e gjatë për ta nënshtruar. Në mbarë Bosnjën dhe Hercegovinën gjenden me mijëra varre parahistorike, të vendosura

në varreza mjaft të mëdha; varre të tilla gjenden edhe në Serbi, në Mal të Zi dhe në Shqipërinë e Epërme. Në to janë gjetur shumë objekte prej bronzi dhe hekuri me interes të veçantë, sepse sende të ngjashme me to mbahen ende, pse janë mbajtur deri vonë nga fshatarët e Bosnjës, Serbisë, Shqipërisë e madje edhe të Bullgarisë. Rruzulli ose rrethi me rreze është jo vetëm një send zbukurimi prej argjendi mjaft i përhapur por njëkohësisht edhe një tatuazh tradicional.

Nga radhët e këtyre fiseve luftëtare Roma siguronte ushtarët e saj më të mirë dhe një numër perandorësh si Diokleciani dhe Konstandini i Madh, si dhe shumë të tjerë më pak të përmendur, ishin me gjak ilir.

Nëpër malësitë vendasit duket se e ruajtën të paprekur gjuhën e tyre. Në fushat pjellore të gadishullit romakët lanë pas dialekte të gjuhës së tyre — latinishtes. Nga këto ka ardhur gjuha rumune, që ruhet edhe sot e kësaj dite. Dialekti latin i viseve ilire, që flitej kudo në qytetet bregdetare në mesjetë, u shua në fund të shekullit XIX, në ishullin Velio.

Krishterimi hyri në bregun dalmat shumë herët, në shekullin e parë. Në brendësi të vendit ai përparoi ngadalë deri në shekullin e katërt.

Zhvendosja e kryeqytetit të Perandorisë Romake në Bizant, nuk pati shumë efekt në Iliri, e cila mbeti pjesë e patriarkatit të Romës. Pasardhësit e ilirëve, në pjesën më të madhe, i qëndruan besnikë Romës.

Perandori të tjera erdhën dhe ikën, por ato kaluan mbi shpinë të shqiptarit si uji mbi shpinën e rosës. Në kështjellat të cilat nuk i lëshoi, ai e pranoi nënshtrimin vetëm formalisht, dhe ruajti zakonet dhe individualitetin e tij të theksuar. Shqiptari ishte, ndoshta, një nga shkaqet e paqëndrueshmërisë së mbretërive të njëpasnjëshme mesjetare të cilat nuk ishin gjë tjetër veçse grumbullime me lidhje të çlirëta fisesh, që ruanin përkohësisht sovranitetin e tyre.

Urrejtjes midis popullsive i shtohej edhe urrejtja fetare. Serbët, që ishin kthyer në të krishterë nga misionarët e Selanikut në shekullin e nëntë, mbetën përfundimisht me kishën lindore. Shqiptarët i mbaheshin besnikë Romës.

Murgu Brokar,* në vitin 1332, në kohën e lulëzimit të Pe-

* Gabimisht është menduar se relacioni i vitit 1332 ishte përpiluar nga një murg. Veprën e ka bërë G. Ade (Guillaume Adae, 1270-1341) klerik francez, kryepeshkop i Tivarit më 1324-1341.

randorisë së madhe Serbe, jep një përshkrim të gjallë të urrejtjes së shqiptarëve ndaj sundimit serb.

«Ndër të tjera, ka edhe diçka që e bën shumë më të lehtë marrjen e kësaj perandorie (Serbisë). . . Janë dy popuj. Albanët dhe latinët, të cilët i përkasin që të dy kishës romake. Latinët kanë 6 qytete, po aq edhe peshkopë: Anthibaire (Tivari), Cathare (Kotorri), Dulcedine (Ulqini), Suacinense (?), Shkodra dhe Drishti. Në këto banojnë vetëm latinë. Jashtë mureve të tyre janë albanët, të cilët kanë katër qytete: Polat major dhe Polat minor (krahinat e fiseve të Pultit të Sipërm dhe të Pultit të Poshtëm), Sabati (Dioqeza e Sapës) dhe Albania (dioqeza e Durrësit). Këto, së bashku me 6 të mësipërmet, janë nën kryepeshkopin e Tivarit. Sado që albanët kanë një gjuhë krejt të ndryshme nga latinishtja, megjithatë përdorin shkronjat latine në librat e tyre. Të dy këta popuj rrojnë të shtypur nën robërinë shumë të rëndë të sundimit më të urryer dhe të neveritshëm të sllavëve. Në qoftë se ata do të shihnin një princ të Francës t'u afrohej, menjëherë do ta bënë duke kundër sllavëve të mallkuar, armiq të së vërtetës dhe të besimit tonë. Një mijë kalorës dhe pesë a gjashtë batalione të përbëra nga të sipërthënëtit albanët dhe latinët, do ta shtinin në dorë me lehtësi këtë mbretëri aq të madhe, në gjendjen që është.»

Dhe sapo u shkatërrua Perandoria Serbe pas vdekjes së car Dushanit më 1356, shqiptarët menjëherë u ngritën dhe sundimtarët e fuqishëm shpejt morën sundimin në tokat që ishin të tyre.

Në shekullin XVI shqiptarët filluan të myslimanizohen. Sot dy të tretat e gegëve (Shqipëria e Veriut) janë myslimanë. Arsyet nuk duhen kërkuar shumë larg. Nuk ka pasur fare shkolla për priftërinj të vendit. Priftërinjtë e huaj shpesh nuk dinin as gjuhën dhe as zakonet e vendit. Peshkopët, shumica të huaj, përpiqeshin kush e kush të fuqizohej më shumë për vete. «Delet e uritura ngrinin sytë lart dhe nuk i ushqente kush.»

Aty nga viti 1684 grindjet midis peshkopëve për territore ishin ashpërsuar kaq shumë, sa u caktua një komision për të përcaktuar peshkopatat e Sapës, të Durrësit dhe të Lezhës dhe të tre peshkopët u betuan solemnisht t'i respektonin këta kufij. «Nuk është e arsyeshme që hirësitë tuaja të vazhdoni luftën më tej, sepse mund të plasë skandal, jo vetëm midis besimtarëve, por edhe për shkak se grindjet mund të nxjerrin telashe në ato vise që janë nën sundimin turk.»

Megjithatë, më 1702 lindi përsëri nevoja t'u tërhiqej vëmendja peshkopëve. Papa Klementi XI, me gjak shqiptar nga

ana e nënës, i nisur nga dëshira për të shpëtuar vëllezërit e tij shqiptarë, dërgoi Visent Zmajeviçin, kryepeshkopin e Tivarit, si vëzhgues papnor në Shqipëri. Pasi përshkoi malësitë dhe vizitoi të gjitha fiset, ai bëri një raport plot ankesa. Vreshtat e zotit janë prishur e braktisur, sepse në to zbatohen ritet e paganëve dhe të turqve; peshkopët grinden me njëri-tjetrin për fshatra të ndryshme. Rasti më i rëndë që ai jep, është rasti i Postribës, për të cilën luftonin tre peshkopë njëherësh, ndërsa njerëzit kishin mbetur «pa udhëheqës a bari, si një kope e shpërndarë, që i nënshtrohet përndjekjes dhe shtypjes.» Sot, një pjesë e madhe e Postribës është myslimane, gjë që nuk është për t'u çuditur.

Rusia nuk i ka kursyer as përpjekjet dhe as paratë për të përmirësuar kushtet e serbëve e të bullgarëve. Veçanërisht ndërmjet Luftës së Krimesë dhe luftës më 1876-1877 paratë u dërdhën me dorë të lëshuar në Maqedoni e Bullgari. U ndërtuan shkolla e kisha, u dërguan mësues për të predikuar idenë pansllave dhe për t'i shtyrë për liri.

Tani edhe Evropa kishte frikë nga sllavët. Për të ndaluar përparimin sllav, tokat tërësisht sllave iu dorëzuan Austrisë për t'i «administruar» (për t'u çrrënjësuar sllavizmi) dhe mjaft toka tërësisht shqiptare iu dhanë si shpërblim Malit të Zi.

Shqiptarët rrëmbyen armët dhe shpëtuan dy qytete të vetat, Gucinë dhe Tuzin, por i detyruan që në vend të tyre të dorëzonin Ulqinin, një nga portet e tyre më të mira. Asnjëherë nuk është bërë një veprim kërcënimi më i gabuar se sa demonstrimi detar i kurdisur nga Gledstoni*, për të arritur me anën e forcës dorëzimin e këtij qyteti krejt shqiptar. Pjesa më e madhe e popullsisë së këtij qyteti bregdetar u largua prej andej dhe nuk u kthye më kurrë. Tregtia ka rënë dhe Ulqini mbetet monument i një gabimi diplomatik trashanik. Malazeztë nuk kanë qenë të aftë ta zhvillojnë atë qytet; ai u kujton vazhdimisht shqiptarëve se nuk mund të presin drejtësi nga Evropa dhe kjo e ka rritur më tepër urrejtjen e tyre ndaj sllavëve. Austria ka përfituar nga kjo dhe punon për ta thelluar më tej. Jo më larg se dimrin e kaluar, kur lufta midis Malit të Zi dhe Austrisë ishte e pashmangshme, shqiptarët i këshilluan të hidheshin në sulm bashkë me Austrinë dhe të çlironin Ulqinin, dhe për këtë u ofruan edhe pushkë.

* W. E. Gladstone, kryeministër britanik më 1880-1885, në kohën e të cilit flota ndërkombëtare bëri një demonstrim kërcënues para Ulqinit, qytet shqiptar, për t'ua dorëzuar malazezve.

Shqipëria e Veriut është një vatër e intrigave austriake. Konsulli i përgjithshëm austriak merr përsipër madje të përgjojë veprimet e turistëve, sikur vendi të ishte nën juridiksionin austriak.

Shkodra gëlon nga konsujt e huaj dhe shqiptari ka fituar zakonin e keq të drejtohet për ndihmë sa të njëri të tjetri. Austria, duke shpenzuar me dorë të lëshuar, përpiket të blejë fiset. Italia, nga ana e saj, bën oferta të tjera. Shqiptari ka mësuar nga përvoja e gjatë të përfitojë duke i vënë njërin kundër tjetrit. Ai, sipas rastit, pranon para nga cilido që ia ofron dhe i përdor ato për qëllimet e veta. Kjo i zemëron konsujt. Atyre u vjen inat t'ua hedhin në një lojë që e kanë kurdisur vetë dhe tërbohen kur shohin se sa herë duan ta përdorin shqiptarin si gur shahu, ai u kthehet e u jep shah. Ata e shajnë me gjithfarë nofkash, po kjo është njëllë si «të ngrihet tigani e të shajë ibrikun se është i zi.» Kështu që s'u mbetet gjë tjetër veçse të ofrojnë ryshfete edhe më të mëdha.

«Urdhëroni, zonjë, në shtëpinë time!» — i tha merimanga mizës. Po sikur të bënte gabim të hynte qoftë te njëra, qoftë te tjetra shqiptari do të pendohej keqas.

Duhet të jetosh në Shkodër që të kuptosh se sa spiunime dhe intriga të panumërta bëhen aty nga Fuqitë, nën pretekstin se përhapin dritën dhe dashamirësinë.

Si shembull do të mjaftonte çështja e alfabetit. Dikur, shumë kohë përpara, peshkop Bogdani kishte sajuar një alfabet* që përdorej nga jezuitët për të gjitha materialet e shtypura për nevojat kishtare. Me pak fjalë, ai është alfabeti latin me katër shkronja të shpikura më tepër. Shkrimi ndryshon nga ai i gjuhës italiane. Ndihma nga jashtë u kishte dhënë mundësi grekëve, serbëve dhe bullgarëve, që ndodheshin nën sundimin turk, të kishin shkolla në gjuhën e tyre. Dhe, si përfundim i natyrshëm i kësaj, secili nga këta popuj është ngritur dhe sa ka mundur është çliruar nga zgjedha turke. Dhe ata që nuk kanë mundur t'ia arrijnë ende kësaj dite, kanë shpresë të bashkohen përfundimisht me racën e vet, në kundërshtim me xhonturqit.

Shqipëria e kapi vonë rëndësinë e arsimit si mjet për të fituar lirinë kombëtare dhe kërkoi shkollat kombëtare. Por, ndërkohë, edhe turqit kishin nxjerrë mësime nga përvoja. Ata u përgjigjën: «Jemi ngopur me shkollat në gjuhën kombëtare.

* Pjetër Bogdani (1625-1639), autor i të parit libër origjinal shqip, ka përdorur alfabetin e vjetër të shqipes, që njihet prej kohës së Gj. Buzukut (1555).

Jo, ju nuk do t'i hapni!», dhe nën kërcënimin e dënimeve shumë të rënda, ndaluan jo vetëm shkollat, por edhe shtypjen e librave në gjuhën shqipe.

Të vetmet shkolla të mundshme ishin ato që kishin hapur Austria e Italia kinse për arsimin e klerikëve. Në këto shkolla përdorej alfabeti jezuit. Para dhjetë vjetësh disa atdhetarë shqiptarë, të udhëhequr nga abati i Mirditës, arritën në përfundimin se alfabeti i thjeshtë latin ishte shumë më praktik. Ata e ndryshuan drejtshkrimin, përdorën vetëm shkronja latine dhe sistemin e tyre të thjeshtë e praktik ua ofruan shkollave austriake, duke marrë përsipër vullnetarisht të përkthenin dhe të përgatitnin librat e nevojshme, me kusht që Austria t'i shtypte — secila palë do të punonte pa pagesë. U përgatit dhe u vu në përdorim një numër i madh librash. Më në fund, arsimi u ngrit mbi baza të qëndrueshme dhe dilte si detyrë që të çohej përpara. Por Austria nuk dëshironte aspak të shihte një Shqipëri të bashkuar dhe të arsimuar. Megjithatë, e ndodhur përballë një kleri vendas me prirje atdhetare dhe një komiteti që luftonte për zhvillimin kombëtar, Austria u tërhoq. Para tre vjetësh alfabeti i thjeshtë latin u hoq nga shkollat austriake dhe u fut një sistem krejt i ri, i mbushur me thekse, me një numër shkronjash të shpikura dhe me një mori «ë»-sh të pazëshme të shtypura me kokë poshtë, që bëjnë një përshtypje të çuditshme, sikur janë bocat e pandrequra të shtypshkronjës!

Ai u shpik nga një prift me influencë. Futja e tij i dha mundësi Austrisë që të përcante priftërinjtë vendas në dy kampe kundërshtarë dhe, meqë ai nuk ishte pranuar nga shkollat italiane, të theksonte ndryshimin midis palëve proitaliane e proaustriake. Që ai u fut pikërisht për këto qëllime, kushdo që i ka dëgjuar të gjitha palët për këtë çështje, nuk dyshon se kjo është bërë enkas kështu.

Arsimi shqiptar nuk mund të bëjë përpara, po qe se nuk hapen shkolla ku asnjë fuqi e huaj të mos lejohet të bëjë intriga. Të tilla shkolla kanë filluar të hapen.

Ndërkohë vizitova rrethinat e Shkodrës. Gjithkund ndeshen mbeturinat e perandorive të vdekura — të fuqive të dikurshme. Vetëm shqiptari «ecën gjithmonë përpara».

Në shekullin e katërt krahina ishte një provincë romake e quajtur Prevalitana. Qytetet e saj kryesore ishin: Shkodra, Dioklea dhe Drishti. Shkodra ishte bërë peshkopatë shumë herët dhe, me një bulë të papës* Piu IX, nga viti 307 deri në vitin 601

* Dokument me një vendim të papës.

u ngrit në rangun e peshkopatës. Më pas, kryepeshkopi u transferua në Dioklea dhe, nga fundi i shekullit X, në Tivar. Tivari është ende kryepeshkopatë, mbeturinat e Dioklesë janë zbuluar kohët e fundit. Drishti ishte peshkopatë deri në vitin 877, kurse tani është një grumbull rrënojash. Vetëm Shkodra shpëtoi si kryeqytet dhe u ngrit përsëri në rangun e kryepeshkopatës më 1867. Kështu e ka kjo botë.

U nisa nga Shkodra në orën 5 të mëngjesit e shoqëruar nga një udhërrëfyes vendës, i cili «e njihte mirë zanatin e udhërrëfyesit» dhe e shikonte atë si një kontrabandë të vazhdueshme. «Valiu» tha ai, «në këtë orë do të jetë ende duke fjetur». Duke kaluar përmes rrafshinës, ecëm brigjeve të Kirit, të cilin e kaluam te Ura e Mesit, një urë e bukur guri, që thuhet se është veneciane.

Lart në një kodër që zotëron hyrjen e luginës së Kirit, gjendej Drivasti, Drishti i sotëm. Në mes të rrugës deri në majë të kodrës është ndërtuar fshati i ri midis rrënojave të shtëpive të vogla. Për në fshat kalohet nëpër një portë me gurë të palatuar në mbeturinat e një muri të vjetër. Banorët janë kthyer në myslimanë pikërisht para dy shekujsh, domethënë në kohën kur peshkopët grindeshin për të. Në majë ndodhen rrënojat e kalasë, e cila në shekuit 13, 14, 15 kishte njëfarë rëndësie. Që nga shekulli XIII, zotër të Drishtit ishin Komnenët, sundimtarët e Epirit dhe pasardhësit e një dege të familjes perandorake bizantine. Ai bënte pjesë në principatën e Balshajve dhe më 1396 princi i Balshajve, duke mos qenë në gjendje të përballonte turqit që po afroheshin, ua shiti Drishtin venedikasve me pëlqimin e zotit të tij të fundit Engjëll (Andrea) Flavio Komnenit, së bashku me Shkodrën, por pa dobi.

Turqit e pushtuan Drishtin pas një lufte të përgjakshme në vitin 1478, u prenë kokat krerëve të mundur dhe i ngulën në hunj përqark Shkodrës së rrethuar, për t'u ngjallur tmerr mbrojtësve të saj. Edhe Shkodra ra. Ata që shpëtuan, si nga Shkodra ashtu dhe nga Drishti, u arratisën në Venedik, në dokumentet e të cilit dalin emrat e shumë familjeve të mirënjohura shqiptare, ndërsa Drishti u zhduk krejt nga faqja e dheut.

Asgjë s'ka mbetur sot nga këto «gjëra të vjetra, të pafat, të harruara», veç murit të jashtëm të kalasë, me gurë të palatuar e të palidhur me llaç dhe disa pjesë ndërtesash. Herë pas here gjenden monedha e relike të tjera, por banorët e Drishtit ruajnë me xhelozë që asnjë i huaj të mos bëjë kërkime në atë

Vend, që ata e quajnë si truallin e tyre të Tom Tidllërit.*

Banorët myslimanë të fshatit, që njihen si besimtarë, ishin shumë të përzemërt. Na ftuan në një ballkon të gjerë në një shtëpi, ku gratë pa perçe, me nga një tufë të madhe flokësh të ngjyer me të zezë në të dyja anët e fytyrës, po endnin pëlhurë pambuku me vija të kuqe e të bardha. Burra e gra u ulën përreth dhe tërë qejf zunë të më mësonin shqipen. Pastaj gratë zien qumësht për mua, ndërsa burrat zunë të shanin qeverinë turke. Duhej të paguanin taksa dhe s'kishin si t'i shpëtonin kësaj, se qyteti ishte shumë afër, të gjitha këto para shkonin në xhepin e Valiut. Asgjë nuk bëhet për vendin. Për zotin, malësorët janë më mirë atje larg! Vërtet për ta nuk bëhet asgjë, por edhe ata nuk i detyron kush të paguajnë gjë.

Banorët e Drishtit janë nikoqirë dhe punëtorë. I gjithë bregu i lumit është kthyer në kopshtije të rregullta, plot me hauze të vogla uji, prej të cilave ujin e shpërndajnë me ca lopata të mëdha prej druri, dhe prodhimi çohet çdo javë në Shkodër. Kur u largova, plaka më përqafoi dhe të gjithë m'u lutën që të kthehesha përsëri.

Prej andej u drejtova për në fshatrat e Gurit të Zi dhe të Jubanit, e shoqëruar nga një djalosh 20-vjeçar. Ecëm nëpër luginën e Kirit, në lindje të Shkodrës. Ky lumë ishte i thellë dhe plot me ujë; urë s'kishte por gjetëm një va ku ujët ndahej në katër rrjedha të gjera. Uji ishte i ftohtë se vinte nga malet me dëborë, fundi i lumit ishte me gurë të rrëshqitshëm. Ishte një nga rastet kur pyesja veten se për ç'arsye kisha ardhur aty. Edhe bregu tjetër nuk ishte më i mirë. Iu shmangëm gropave dhe çapitëm nëpër llucë, bretkosat na gëzonin me kuakjen e tyre të pandërprerë. Emri i tyre në shqip, bretkosë, duhet të ketë ardhur nga kjo këngë klasike. Duhet të vihet re që ata e shqiptojnë «kosë» si «koh» me tingullin grykor gjerman «ch». Ndoshta ata janë i vetmi popull që e ruajnë shqiptimin e saktë. Edhe brigjet baltore ishin të bukura, me lule të gjata e të bardha, si flokë dëbore në degët e pemëve.

Jubani katolik ishte po aq mikpritës sa dhe Drishti mysliman. Burrat ishin poshtë e punonin tokën, ndërsa gratë, që qepnin dhe endnin, më pritën në shtëpitë e tyre të vogla, të lyera me gëlqere dhe të mbuluara me tjegulla të kuqe. Shtëpitë ishin krejt të zhveshura nga orenditë brenda, por shumë të pastra,

* Vend me thesare (sipas emrit anglisht të një loje fëmijësh, në të cilën njëri lojtar mbrohet rreth në mes dhe nuk i lejon të tjerët të hyjnë).

ndërsa fëmijët të shëndetshëm dhe të posalarë. Pjesa më e madhe e djemve kishte nga një tatuazh në formë kryqi në pjesën e prasmë të dorës së djathtë. Dy prej tyre erdhën me ne dhe u hodhën në hendek për të kapur një gjarpër bari (Pseudopus), që ishte shumë i mirë për të ngrënë, siç më thanë, vetëm se i duhej prerë koka, sepse është helmues (në të vërtetë nuk është, por mund të të kafshojë fort). Veç kësaj, gjarpërit gjithmonë i duhet prerë koka. Në qoftë se e lë të ngordhur dhe gjarpërinjtë e tjerë e gjejnë para perëndimit të diellit, ata e shërojnë edhe sikur trupin t'ia kesh bërë copa-copa. Gjarpri i barit shpëtoi. Dolën disa breshka për të kullotur. «Edhe këto janë të mira për t'u ngrënë, më thanë, por më vonë — tani nuk janë të mira, sepse kanë ngrënë dhë gjatë gjithë dimrit.»

Shoqëruesi im i ri nuk pranoi të vazhdonte rrugën pa pushkë. Mua më kishin porositur në mënyrë të veçantë që të udhëtoja e paarmatosur. «Në qoftë se shoqëruesi juaj kërkon pushkë, ai mund të jetë në gjak. Mos ecni me të.»

Të nesërmen do të shkonim në Vrakë dhe, në kundërshtim me urdhrat, ai më erdhi me një pushkë martine e me një gjerdan plot me fishekë, të marrë hua, dhe ngulte këmbë t'i merrte me vete. Ashtu siç ishte i ngarkuar, nuk pranoi ta mbante torbën time me ushqime.

Vraka, i vetmi fshat i kishës ortodokse serbe në krahinë, gjendet një orë e gjysmë larg në veri të Shkodrës, në fushë.

Njerëzit u kënaqën shumë që unë mund të merresha vesh me ta, dhe menjëherë filluan të gatuanin. Do të ishte turp që unë të haja nga ushqimet e mia në fshatin e tyre.

Shtëpitë e gurta janë të mira dhe të mëdha, disa me një dhomë të madhe, të tjerat me stallë poshtë dhe me dhomë banimi sipër.

Në Shkodër më thanë se ishte fare e vërtetë që vrakasit jetonin vetëm në sajë të pushkës dhe nuk gëzonin kurrfarë mbrojtjeje nga valiu. Gratë i mbajnë flokët të lidhur gërsheta në të dyja faqet dhe i kapin me dy guaska deti. Është një gjë e rrallë të gjesh të atilla guaska kaq larg në perëndim të Evropës. Një fëmijë kishte një guaskë dhe ca rruaza të kaltra në ballë. Gratë nuk e thonin arsyen përse i mbante. Burri qeshi dhe tha se ato ishin kundër syrit të keq, prandaj ia kishin vënë.

U kthyem në Shkodër pa takuar ndonjë «gjakës», por shoqëruesi humbi njërin nga gjerdanët që kishte marrë hua, dhe tani duhej të paguante për të; kjo e mërziti shumë.

Më vonë gjeta njeriun që po prisja, një të quajtur Mark. Në të ri kishte qenë shërbyes te një korrespondent ushtarak dhe

ua dinte mirë yçklat udhëtimeve rrugë pa rrugë. Ai kishte miq në të gjitha fiset katolike. Çdo sukses që mund të kem arritur gjatë udhëtimeve të mia ia detyroj mendjempreshtësisë dhe shkathtësisë së atij njeriu.

Durimi i tij ishte i pakufishëm dhe as mua nuk më la që ta humbisja. «Ne duhet të kujtojmë përrallën e ujkut me dhelprën — më thoshte. — Ujku dhe dhelpra dëgjuan se po vinte njeriu për t'u rrëmbyer mbretërinë dhe për t'i vrarë. Një ditë, kur ishin të dy në pyll, ujkut i ngeci këmba në një kurth hekuri dhe filloi të bërtiste me të madhe. «Ç'ka ndodhur?» — e pyeti dhelpra. «O, këmba, këmba!» — bërtiste ujku. «Ama, për këtë bërtet?» i tha dhelpra. «Në qoftë se bën kaq zhurmë për një këmbë, çfarë do të bësh nesër kur të vijë njeriu dhe të të bjerë në kokë derisa të të vrasë?»

Morali: ka keq, po ka edhe më keq. Kjo duhet pasur parasysh edhe në malet e Shqipërisë, ashtu si kudo.

KREU II

VENDI DHE KANUNI

Vendi në veri të Shkodrës, i quajtur Malësia e Madhe, është djepi i pesë fiseve të mëdha — të Hotit, Grudës, Kastratit, Shkrelit dhe Kelmendit.

E gjithë krahina përbëhet kryesisht nga dy lugina të gjata dhe nga vargmalet e larta, që janë vija e tyre ujëndarëse.

Njëra është lugina e Cemit, një lumë i shpejtë, që kurrë nuk thahet, i cili ecën paralelisht e afër me kufirin malazias dhe derdhet në Liqenin e Shkodrës. Tjetra është lugina e Përrroit të Thatë, i cili rrallë ka ujë, por dikur duhet të ketë pasur forcë të madhe, sepse ka gërryer një kanion të thellë dhe ka një shtrat të gjerë me popla të rrumbullakuara nga uji. Kreshta e vargmalit, që ngrihet në anën e tij të majtë, përbën në vija të trasha kufijtë e Malësisë së Madhe, që e ndajnë nga fqinjët e saj — grupi i Pultit të Poshtëm dhe Shala.

Në anët e tjera Malësia e Madhe kufizohet me liqenin dhe me kufirin malazias (i cili është një vijë ndarëse politike por aspak etnografike). Në veri kurrizi malor i quajtur Bjeshkët e Namuna (një emër që shpesh gabimisht udhëtarët e përdorin për të emërtuar gjithë malësinë e Shqipërisë së Veriut) e ndan nga viset e Gucisë.

Unë u drejtova në fillim nga Malësia e Madhe jo për të parë malet, por për të vëzhguar jetën, historinë, botën dhe të panjohurën e madhe, ashtu siç i sheh malësori.

Fakti kryesor është fisi. Ai ka qenë forca dhe fuqia e tyre njëherësh. Çdo fis ka një legjendë të caktuar për prejardhjen e vet. Prejardhja ndiqet rreptësisht sipas vijës së mashkullit dhe tradita është trashëguar nga ati te biri përmes kujtesës, të paprishur nga trajta e shtypur.

Kreu i çdo fisi është flamurmbajtësi i trashëguar, bajraktari. Kjo detyrë trashëgohet nga ati te biri, ndërsa kur nuk ka djalë i kalon mashkullit më të afërt. Tani kanë një flamur turk.

Vetëm në Mirditë kanë një flamur të veçantë me një diell me rreze mbi të.

Disa fise të tjera janë të ndara në grupe, secili me bajraktarin e vet. Një ndarje që ecën nën një bajrak quhet vetë bajrak. Një bajrak i tillë mund ta ketë prejardhjen nga një vijë tjetër prej pjesës tjetër të fisit, ose kjo ndarje mund të jetë bërë për lehtësi kur fisi është rritur shumë.

Meshkujt e femrat që rrjedhin nga i njëjti paraardhës burrë, qoftë edhe shumë të largët, e quajnë njëri-tjetrin motër e vëlla dhe martesë midis tyre është e ndaluar. Ndonëse kjo lidhje mund të merret e tillë që kisha katolike e lejon martesën, ata e shohin një gjë të tillë me tmerr të vërtetë, aq sa nuk kam dëgjuar raste që të jetë dëshiruar një lidhje e tillë dhe të jenë bërë përpjekje kur është kundër kanunit të fisit. Madje edhe një prift vendës më tha se martesë midis kushërinjve të brezit të dymbëdhjetë, për të ishte një mendim i tmerrshëm, ndonëse kisha e lejonte, sepse «ata janë vërtet vëllezër e motra.»

Malësorët kanë afër pesëmbëdhjetë shekuj që e njohin krishterimin, por zakonet e fisit janë ende më të forta se kanuni i kishës. Një burrë e marton dhe e jep vajzën e vet jashtë fisit, me përjashtim të rasteve kur fisi ka anëtarë që vijnë nga një gjak tjetër ose kur është ndarë në bajrakë që quhen aq të largët sa mund të lejohet martesë midis tyre. Por në kundërshtim me këtë ekzogami, del se në vijën e femrës mund të ketë lidhje mjaft të afërta edhe të një gjaku.

Fisi ndahet në mëhalla, një grup shtëpish të lidhura ngushtë, dhe në shtëpi. I pari i një mëhalle quhet krye. Kreu i një shtëpie është *i zoti i shpis*. Shtëpia ndër fiset e largëta të Pultit dhe të Dukagjinit është një shtëpi e përbashkët që mund të mbajë deri në shtatëdhjetë frymë, të gjithë nën urdhrin absolut të të parit të tyre. «Shpia» mund të përfshijë dy-tri shtëpi, që i mbajnë bagëtitë dhe pronat nën të njëjtin zot.

Ndalesa për martesë përfshin jo vetëm farefisnin nga ana e mashkullit, por edhe lidhjet me natyrë shpirtërore. Sipas kanunit kishtar, ata që kanë lidhje kumbarie nuk martohen deri në shkallën e gjashtë, por shqiptarët e quajnë se nuk duhet të lidhen me martesë as ata që janë bërë një gjak përmes kumbarisë së pagëzimit, as ata që janë lidhur përmes kumbarisë së flokëve.

Është e dokumentuar që në kohët e lashta ilirët i rruanin kokat. Kjo gjë vazhdon të praktikohet nga grekët, sllavët e hungarezët deri në shekullin XVII. Ky zakon zotëron ende sot në të gjithë Shqipërinë dhe në Bosnjë është zhdukur vetëm tani

Unë ndërmjet mala, zezve ortodoksë. E kanë zakon myslimanët, katolikët dhe ortodoksët.

Midis fiseve të Shqipërisë së Veriut lihet zakonisht një tufe flokësh, e quajtur perçin, që ndryshon nga forma dhe pozicioni simbas krahinës.

Midis fiseve katolike, qethja e parë e flokeve quhet më e rëndësishme se pagëzimi. Kur fëmija mbush dy vjeç, thirret një mik që do të bëhet kumbarë i flokëve. Flokët e fëmijës nuk duhet të jenë qethur më përpara. Kur i presin flokët fëmijës të shqiptarët katolikë, kumbara, i ulur në shesh, merr në fillim një fëmijë tjetër në gjunjët e tij (për të siguruar që fëmija të cilit do t'i priten flokët të mos jetë i fundit i asaj familjeje), pastaj merr famullin, i pret katër tufa flokësh, një për secilën pikë të horizontit — veriun, jugun, lindjen dhe perëndimin — duke formuar kështu një kryq. Siç më kanë thënë, myslimanet presin tri tufa flokësh — pra një trekëndësh, që është lloji i tatuazhit i parapëlqyer nga myslimanët. Edhe vajzave, njëlloj si djemve, ua rruajnë kokën, por u lënë një tufë flokësh mbi ballë.

Shkëmbehen dhurata të bukura sipas mundësive të familjes. Kumbara i jep fëmijës disa napolona, dhe merr rroba të bukura ose çorape të thurura me lule. Disa fise e kanë kufizuar vlerën e dhuratave që mund të jepen, sepse dhuratat u bënë kaq të tepruara, sa u kthyen në një barrë të rëndë. Lidhjet e krijuara në këtë mënyrë trajtohen njësoj si lidhjet e gjakut dhe pasardhësit e fëmijëve që kanë të njëjtët kumbarë nuk martohen midis tyre deri në brezin e gjashtë, ndërsa disa më kanë thënë se nuk martohen kurrë.

Një brez tjetër i ndaluar është ai që krijohet nga vëllamëria. Zakoni është i vjetër dhe i përhapur gjerësisht. Shqiptarët e Veriut pothuajse gjithmonë e quajnë vëllamin proba ose probatin. Megjithatë, për këtë është fjala shqipe vëllam.

Ky zakon në Shqipëri vazhdon të lulëzojë. Ja se si ma përshkroi këtë punë një malësor shqiptar: «Pata udhëtuar një herë në një zonë të rrezikshme me një të ri mysliman. U bëmë miq me të. Ai më kërkoi që të bëhesha vëllai i tij dhe unë i kërkova leje tim eti (zotit të shtëpisë). Ai tha se ajo ishte një familje e mirë dhe ia vلente të lidhesha me ta. Ne pritëm pak kohë. Pastaj, meqë të dy e dëshironim një gjë të tillë, u takuam dhe të dy lidhëm gishtat e vegjël me spango derisa na u ënjtën, i shpuam dhe e lamë gjakun të kullonte mbi një copë sheqer. Unë hëngra copën e tij dhe ai hëngri copën time. U betuam se do të ishim vëllamë. Tani ishim të të njëjtit gjak. I falëm ço-

rape me lule niëri-tietrit dhe unë shkova për drekë në shtëpi të tii Tani ai ka vdekur, por vëllezërit e tij janë vëllezërit e mi dhe fëmijët tanë janë kushërinj. Sigurisht, ata nuk mund të martohen, se janë nga i njëjti gjak. Ata mund të martohen vetëm pasi të kenë kaluar më shumë se njëqind vjet.»

Në rastin e dy katolikëve mjaftojnë tri pika gjaku në një gotë rakië ose vere për të bërë zakonin. Kisha, pa dyshim, nuk e merr parasysht këtë lloj lidhjeje, por më kanë thënë se personat e lidhur në këtë mënyrë nuk martohen kurrë derisa lidhja të harrohet fare.

Me sa di unë, është edhe një lidhje tjetër, që bëhet nga gruaja që i pret kërthizën fëmijës gjatë lindjes. Por për këtë, deri tani nuk kam mësuar ndonjë hollësi.

Për të gjitha zakonet, ligjet dhe doket, njerëzit, si rregull, kanë vetëm një shpjegim: «Është në Kanunin e Lekës», në ato ligje që thuhet se janë caktuar nga i pari Lekë Dukagjini. Në popull thuhet se Leka ka caktuar me hollësitë më të mëdha ligje për të gjitha çështiet. Për shembull, një burrë më tha se Leka ka urdhëruar që burrat duhet të ecin larg njëri-tjetrit sa gjatësia e tytës së pushkës, sepse kur kthehesh, në qoftë se tyta ndesh rastësisht atë që vjen prapa dhe pushka shkrepet pa dashje, përsëri haku duhet marrë. Edhe ky ligj shërbente për të ruajtur paqen. Po ashtu, edhe gratë duhet të ecin larg njëra-tjetrës një gjatësi furke, ato gjithmonë tjerin kur rrugëtojnë.

Për vetë Lekën dihen pak gjëra. Fama e tij midis fiseve që ende ruajnë emrin e tij, ia ka kaluar edhe famës së Skënderbeut dhe ai mbetet i rrethuar nga një miegull mitologjike. Ai nuk ka lënë ndonjë gjurmë në historinë evropiane, është thjesht një njeri me famë lokale, por duhet të ketë pasur një personalitet imponues që ka ndikuar kaq shumë te njerëzit, aq sa shprehia «Kështu ka thënë Leka» ka më tepër forcë detyruese se sa të dhjetë porositë e Biblës. Mësimet e Islamit e të krishterimit, ligji i Sheriatit dhe i kishës, të gjitha duhet t'i nënshtrohen Kanunit të Lekës.

Dukagjinët (Duka Gjon, Duka me kuptimin e latinishtes *dux*) ishin një familje sundimtarësh në shekullin XV. Hopf* (Chroniques Grecoromains inedits) jep një gjeneologji të vjetër të Dukagjinëve, zotër të Zadrimes, të Maleve të Zeza (ndoshta Mali i Zi mbi Drin), të Pultit dhe të Shatit aty nga fundi i shekullit XIII. Më vonë janë zotër të Gurit të Kuq, të Fandit dhe

* Karl Hopf, hartues i veprës «Kronika greko-romake të pabotuara», Berlin, 1873.

të Selitës. «Zoti i fundit i Zadrimes dhe i Danjës u shpronësua nga turqit në 1479».

Disa nga familja e Dukagjinëve me sa duket ikën më vonë në Venedik së bashku me venedikasit kur ata zbrazen Shkodrën. Një «Lekë Dukagjini, Dukë i Pultit e i shtetit të Dukagjinit» figuron në dokumentet venedikase më 1506.

Gjenealogjia përfshin një numër emrash dhe ka mundësi që të jetë e pasaktë në hollësira, por është e vërtetë në vija të përgjithshme, sepse të gjitha krahinat e përmendura më sipër ende sot përmendin Lekën, ruajnë ligjet e tij dhe e quajnë veten Dukagjinë. Kur nuk ishin të bashkuar në luftë kundër turqve, midis Skënderbeut dhe princërve dukagjinas grindjet ishin të vazhdueshme. Ata ishin aleatë të Venedikut, kurse Skënderbeu ishte mik i mbretit të Napolit. Në trojet e gjera të Dukagjinit nuk ka ndonjë traditë lokale që të lidhet me Skënderbeun, nuk ka «kala» ose «shkëmb» të Skënderbeut, por ka shumë që lidhen me Lekën, gjë që tregon se Dukagjinët ishin sundimtarët trashëgimtarë të vendosur aty prej kohësh, sepse gjurmët e tyre në ato vise janë më të thella sesa ato të Skënderbeut, fitoret e të cilit morën famë në tërë Evropën. Është e vërtetë se ka një rrëfim sipas të cilit Skënderbeu ishte farefis me Dukagjinët, por kjo nuk është provuar.

Me sa duket, ka pasur disa Dukagjinë me emrin Lekë (Aleksandër, më kanë thënë, gjithashtu, se Leka ishte i lidhur me Aleksandrin e Madh), dhe shpesh i kanë ngatërruar. Tradita tregon që fisi i Lumës kishte si kryetar në shekullin XIV një të quajtur Lekë Kapetani.

Një shqiptar më tha njëherë diçka për politikanët evropianë në përgjithësi: «Në qoftë se dikush ju thotë se e njeh Lindjen e Afërme, pyeteni se cili është ndryshimi midis Lekë Dukagjinit dhe Lekë Kapetanit. Në qoftë se nuk është në gjendje t'ju thotë, atëherë duhet ta lërë Lindjen e Afërme në punë të vet. Ne vuajmë nga njerëzit që nuk dinë asgjë e megjithatë fusin hundët.»

Ligjet dhe kanunet që i atribuohen Lekës, duket qartë se janë më të hershme sesa shekulli XV, pra se koha kur thuhet se ai ka jetuar. Ndoshta atyre ligjeve u janë bindur luftëtarët e panjohur me armë bronzi që dalin në varrezat parahistorike.

Leka ndoshta ka përmbledhur ligjet fisnore ekzistuese, kurse ligje të tijat mund të jenë vetëm ato që janë caktuar për të ndaluar ose ndryshuar zakonet e vjetra nëpërmjet ndëshkimit. Është e pamundur të besosh, fjala vjen, që Leka, siç thonë njerëzit, të ketë urdhëruar që të merret gjaku, dhe njëkohësisht

të dënohet rëndë gjakmarrësi. Ose, vështirë që ai të ketë nxjerrë dënime të rënda për të ndaluar gjakmarrjen. Sidoqoftë, një ligj i tillë, shihet qartë, nuk pati jetë të gjatë.

Ai ka dhënë miratimin e tij, siç duket, për një numër zakonesh barbare, dhe me një popull të tillë konservator ai nuk do të kishte mundur të vepronte ndryshe. Thuhet se papa Pauli II (1464) e shkishëroi Lekën për kanunin e tij tepër jokatolik. Disa kanë hedhur mendimin se Leka, meqë ishte nga Rasha, duhet të ketë qenë me gjak sllav. Kjo është e pamundur, sepse Kanuni nuk ka asnjë ngjashmëri me të famshmin kod serb të car Stefan Dushanit (1349), i cili mund të themi, pa pasur frikë se gabojmë, që është mbështetur në zakonet e vjetra sllave. Nga ana tjetër, «Kanuni i vjetër» që mbizotëroi në Malin e Zi e në Hercegovinë deri në mesin e shekullit XIX i ngjan shumë Kanunit të Maleve shqiptare. Ndryshimi kryesor, me sa kam mësuar unë, është te dënimet. Prandaj mendoj se këto janë të Kanunit të Lekës, ndërsa pjesa tjetër është e përbashkët për këtë grup serbo-ilir popujsh.

Ligji në malet shqiptare ushtrohet nga një kuvend pleqsh. Çdo fis vetëqeveriset. Zakonet ndryshojnë sipas krahinës.

Në grupin e Malësisë së Madhe (Hoti, Gruda, Kastrati, Shkreli, Kelmendi) kuvendi i plotë, d.m.th. një kuvend që mund të merret me problemet që i takojnë të gjithë fisit, duhet të përbëhet nga bajraktari, katër vojvodë, dymbëdhjetë pleq (të zgjedhur posaçërisht për mençurinë e tyre dhe për njohjen e ligjeve) dhe nga shtatëdhjetë e dy kryefamiljarë.

Për çështjet e vogla lokale, grindje, vjedhje, mjaftojnë bajraktari dhe nëntë pleq. Titulli vojvodë (kryetar i mëhallës) është sllav dhe nuk shfaqet në ndonjë krahinë tjetër të Shqipërisë.

Kuvendi mblidhet pranë kishës (ose xhamisë). Unë e pata të vështirë të kuptoja zhvillimin e procedurës, e cila ishte e ngatërruar, por besoj se duhet të jetë si vijon:

Një njeri padit një tjetër, për shembull, për vjedhje. Ai ia paraqet çështjen bajraktarit. Ajo që duhet të përcaktohet është nëse mund të gjendet një numër i mjaftueshëm betarësh, përpara të cilëve i akuzuari mund të betohet për pafajësinë e tij, dhe të cilët të jenë të gatshëm nga ana e tyre të betohen për të. Bajraktari vendos se sa veta duhet të thërrasë. Paditësi ka të drejtë t'i caktojë këta njerëz. Ata duhet t'i përkasin fisit. I akuzuari mund të kundërshtojë për një pjesë të tyre, kjo varet, besoj, nga fakti se sa veta janë thirrur, dhe mund t'i zëvendësojë. Të gjithë mblidhen para kuvendit. Dëgjohen si i akuzuari ashtu

edhe paditësi. Në qoftë se betarët bien në një mendje që i aku-
zuari është i pafajshëm, pleqtë e shfajësojnë. (Duhet të kihet
parasysh që në këto fise çdo njeri di gjithçka për veprimet e të
tjerëve). Në qoftë se të gjithë gjyqtarët janë të një mendjeje,
por qoftë edhe njëri prej tyre është kundër, atëherë mund të
hiqet, por duhet zëvendësuar nga dy të tjerë.

Në qoftë se paditësi nuk është i kënaqur, ai ka të drejtë të
kërkojë më tepër betarë, por deri në një numër të caktuar, si-
pas krimit. Për vrasje mund të kërkohen njëzet e katër veta,
kurse për vjedhje nga dy deri në dhjetë, sipas vlerës së mallit të
vjedhur, p.sh, për vjedhjen e një kali mund të kërkohen tetë
veta. Në qoftë se nuk vendoset diçka, i padituri mund të sjellë
dëshmitarë të tjerë nga familja e vet.

Në qoftë se gjyqi e nxjerr të paditurin «fajtor», atëherë
pleqtë vendosin për dënimin. Për vjedhje, duhet t'i jepet të zotit
të mallit dyfishi i vlerës së sendit të vjedhur dhe sa gjysma e
asaj vlere duhet të ndahet midis pleqve. Kur është e mundur,
zhdëmtimi mund të bëhet jo me të holla, por me po atë mall, pra
dy dele për një.

Për çdo gjë të vjedhur nga tokat e kishës, duhet paguar
dhjetëfishi. Në kohët e mëparshme ishte caktuar të paguhej një
shumë e madhe për vjedhjen e një gjeli. Ndoshta sepse gjeli
mbahej si një forcë e madhe kundër shpirtave të këqij, prandaj
dhe kishte vlerë të madhe për të zotin.

Në qoftë se i padituri del i pafajshëm, të gjithë siç janë
shkojnë në kishë. Ndizen qirinj në altar dhe në prani të priftit,
së pari, i padituri betohet mbi ungjillin për pafajësinë e tij. Me
radhë pastaj betohen pjesëtarët e familjes së tij, që mund të
ishin thirrur, pastaj të gjithë betarët. Qoftë i pafajshëm, qoftë
fajtor, i padituri duhet t'u paguajë nga 20 piastra (afërsisht 3
shilinga e 4 pens) secilit betar. Prandaj paditësi mund të ngulë
këmbë për numrin e plotë të betarëve, që kërkon ligji. Prifti
vlerësohet sa dymbëdhjetë gjyqtarë. Njerëzit e rëndësishëm
të fisit, ngandonjëherë, konsiderohen më shumë se një person.
Myslimanët e bëjnë betimin në xhami.

Në rast të ndonjë plagosjeje pa dashje, ose me qëllim vras-
jeje, dëmi vlerësohet nga pleqtë. Për shembull, një burrë duke
luajtur me pushkë, plagosi një grua në këmbë. Për këtë iu desh
t'i paguante burrit të saj 15 napolona dhe, në rast se ajo do të
vdiste si pasojë e çalimit, duhej të paguante dhe 15 napolona të
tjerë.

Rastet e gjakmarrjeve ose të vrasjeve ndërmjet fiseve du-

het t'i referohen (kur ndodhin në Malësinë e Madhe) Xhibalit* të Shkodrës. Kjo traditë thuhet se ka lindur për arsye se në një rast kur fiset nuk u morën vesh me njëri-tjetrin kërkuan këshillën e pushtetit turk (Kastrati ka një traditë tjetër për këtë).

Xhibali është një këshill i përzier. Secili nga fiset e lartpërmendura ka një përfaqësues në të (të quajtur kryet e malit) dhe secili ka një përfaqësues mysliman (të quajtur bylykbash), të caktuar nga qeveria turke. Një bylykbash mund të përfaqësojë më shumë se një fis. Kryetar i kuvendit është sergjjerdeja, një mysliman i caktuar nga qeveria. Dënimi për vrasje është rreth 24 lira, që i duhen paguar sergjerdesë, dhe 12 lira që i paguhen bylykbashit të fisit. Gjithashtu, njëzet e katër lira i paguhen kishës, në qoftë se vrasja ndodh në tokën e kishës. Njëzet e katër lira të tjera i paguhen të zotit të gjakut (zot i gjakut është një nga pjesëtarët e familjes së dëmtuar, i cili ka të drejtë të kërkojë gjakun, ose kundërvleftën e tij). Armiqësia pushon, në qoftë se ai e pranon kundërvleftën. Por zakonisht ai pëlqen ta vrasë gjakësin vetë dhe kështu gjakmarrja e filluar vazhdon, derisa të jenë vrarë mjaft të tjerë nga të dyja palët.

Për të pajtuar gjaqet, pala fajtoare duhet të dërgojë një përfaqësues tek i zoti i gjakut. Dhe, po qe se ai është i gatshëm për t'u pajtuar, mbledhet një kuvend. Zakonisht, kur pranohet falja e gjakut, të dy krerët e palëve lidhin vëllamëri. Në qoftë se armiqësia është me një pjesëtar të një fisi tjetër dhe palët nuk janë të një gjaku, shpesh i jepet një vajzë për grua njërit prej pjesëtarëve të familjes së dëmtuar dhe kështu vendoset paqja.

Sergjerdeja dhe bylykbashi nuk kanë tjetër pagë, përveç gjobave që mund të mbledhin nga gjaqet, kështu që thuhet se ata nuk dëshirojnë që ta ndalojnë këtë praktikë. Ngandonjëherë ata thirren për të dhënë mendime edhe për çështje të tjera, dhe thuhet se marrin ryshfete.

Kanuni e dënon gjithashtu gjakmarrësin duke i djegur shtëpinë. Dhe me përjashtim të rasteve kur vrasja është e përligjur, dënimi jepet me urdhër të pleqve, të cilët mund ta ndalojnë atë të punojë tokën e vet për një e madje dy vjet.

As sergjerdeja, as bylykbashi nuk e vënë veten në rrezik të shkojnë në male, me përjashtim të rasteve të rralla, kur u sigurohet jeta. Në qoftë se taksa e gjobës vonohet, ata arrestojnë cilindo pjesëtar të atij fisi që ka zbritur në qytet për pazar dhe e mbajnë të burgosur si peng, derisa të shlyhet pagesa.

* Komisioni i Maleve, që u ngrit në fund të viteve 50 të shekullit të kaluar për të kufizuar autonominë e krahinave malore.

Zakonisht në Malësinë e Madhe taksa paguhet në rregull, dhe të gjitha rastet e vrasjeve me armë i njoftohen Shkodrës me shpejtësi të çuditshme. Ata thonë se Leka ka urdhëruar të paguhet gjoba dhe se ata vetë e kanë pranuar Xhibalin. Malësorët nuk pranojnë kurrësesi jo zbatimin e ligjit, por përpjekjet për t'u imponuar ligje që ata nuk i kanë pranuar kurrë.

Një paragraf i rastit në gazetën angleze na tregon për një shpërthim «të paligjshmërisë shqiptare» se, për shembull, janë dërguar trupa në Lumë për t'i detyruar që të paguajnë taksën e bagëtive ose për të carmatosur popullsinë, por një ekspeditë e tillë gjithmonë dështon. Në këto raste nuk janë shqiptarët shkelësit e ligjit, por forcat që janë dërguar kundër tyre

Midis fiseve që mbajnë emrin Dukagjin, zakonet janë në një trajtë më primitive sesa në Malësinë e Madhe.

Dukagjini, fiset që e pranojnë kanunin, ndonëse sot Dukagjin quhet një krahinë më e kufizuar, përfshin Pultin e mirëfilltë, pra Kirin, Planin, Mgullën dhe Xhanin: Pultin e Sipërmku bëjnë pjesë Shala, Shoshi, Nikaj, Berisha, Mërturi dhe Toplana; dhe Postribën, ku bën pjesë Ura e Shenjtë, Mazreku, Dri-shti, Shllaku, Suma e Dushmani, si dhe e gjithë Puka. Kanuni, megjithatë, është i përhapur edhe më gjerë. Ai është ligj edhe në Mirditë, në Kthellë dhe në Lurë. Ai është cuar në fushat e Kosovës dhe të Metohisë nga degët e shumë prej fiseve të lartpërmendura. Unë besoj që ai sundon edhe në të gjitha fiset e mëdha myslimane, por hollësira për përdorimin e tij midis tyre ende nuk kam mbledhur.

Fakti më i rëndësishëm në Shqipërinë e Veriut është gjakmarrja, e cila është në të vërtetë ideja tepër e vjetër e pastrimit me anë të gjakut. Ajo është e përhapur në të gjithë vendin. Gjithcka tjetër i nënshtrohet asaj.

«Çfarë vlere ka jeta për njeriun në qoftë se i njolloset nderi?» Për të ruajtur të pastër nderin asnjë çmim nuk është i madh. Dhe në male individi i nënshtrohet fisit. Ai duhet të përgjigjet gjithashtu për nderin e mëhallës, ngandonjëherë madje për nderin e të gjithë fisit të tij.

Gjaku mund të lahet vetëm me gjak Edhe një e qëlluar kërkon gjak, po ashtu edhe fjalët fyese. Martesa me dikë tjetër e vajzës së fejuar është një nga fyerjet më të rënda. Vetëm gjaku e lan këtë turp.

Rrëmbimi i vajzës kërkon gjak, siç kërkon pa dyshim edhe tradhtia bashkëshortore. Kjo nuk ndodh shpesh. Ajo kërkon kaq shumë gjak, sa «s'ia vlen barra qiranë.» Gjaku që merret, nuk ka rëndësi që të jetë i vetë njeriut që ka bërë fyerjen. Ai duhet

të jetë gjak mashkulli, i shtëpisë së tij ose i fisit të tij. Zakoni i gjakmarrjes ndryshon në krahina të ndryshme, dhe do të shtjellohet më poshtë kur të flitet për to.

Burri përgjigjet për mikun që i vjen në shtëpi; gjithashtu është i detyruar të marrë hakun edhe për një të huaj që ka ndenjur qoftë edhe një natë në shtëpinë e tij, në rast se ai sulmohet të nesërmen gjatë rrugës. Miku është i shenjtë dhe kjo shkon shumë larg. Një burrë që më solli ujë nga shtëpia e tij, që ta kisha për rrugë, tha se tashti unë quhesha mik i tij dhe ishte i detyruar me nderin e tij të më merrte hakun, në qoftë se më ndodhte gjë përpara se të më priste mik ndokush tjetër.

Gjakmarrja, p.sh. vrasja për çështje nderi, sipas kanunit, nuk duhet të ngatërrohet me vrasjen e zakonshme. Vrasja shërben si pikënisje për gjakmarrje. Në gjakmarrje rregullat e lojës zbatohen me përpikëri. Njeriu nuk mund të qëllohet për gjakmarrje kur është i shoqëruar me një grua ose me një fëmijë, as kur e ndesh në shoqëri apo kur është dhënë besa. Palët kundërshtarë mund të japin besën për disa javë, në qoftë se duan, për qëllime pune. Ka njerëz që për shkak të gjakmarrjes nuk kanë dalë jashtë të pashoqëruar për vite të tëra.

Kur gjakmarrësi e ka vrarë viktimën, në fillim shkon në një vend të sigurt, pastaj shpall se e ka marrë gjakun. Ai dëshiron që ta marrin vesh të gjithë se nderi i tij është vënë në vend. Tani për të ka pak rëndësi se mund të vritet apo se mund t'u nënshtrohet dënimeve të rënda në rast se gjaku do të merrret brenda fisit.

Në fiset e Dukagjinit, kuvendi ka të drejtë jo vetëm t'i djegë shtëpinë gjakësit, por edhe t'i shkatërrojë të lashtat, t'i presë pemët, t'ia therë bagëtinë dhe ta detyrojë të lërë tokën pa e punuar. Një sasi e madhe prodhimesh ushqimore shkon dëm çdo vit dhe toka mbetet e shkretuar.

Shtëpia mund të mos jetë thjesht e tij, e gruas dhe e fëmijëve por e të gjithë bashkësisë familjare prej dyzet a pesëdhjetë vetash, megjithatë kanuni zbatohet deri në një. Ai shkatërron të pafajshmin bashkë me fajtorin, ai është i pamëshirshëm, nuk të fal. Por «ai është Kanuni dhe i duhet bindur.»

Një njeri mund ta shpëtojë shtëpinë e vet vetëm në qoftë se arrin të kthehet dhe ta mbrojë atë për tri ditë në mënyrë që asnjëri të mos i afrohet dot dhe t'i vërë zjarrin. Në Berishë më treguan një njeri shumë trim, të cilin e kishin dënuar tri herë për t'ia djegur shtëpinë dhe tri herët e kishte shpëtuar në këtë mënyrë. Njeriu mund të shpëtojë pasurinë e tij, gjithashtu, duke ftuar në shtëpi kreun e një mëhalle tjetër, i cili duhet atëherë

ta shpallë veten zot të shtëpisë, dhe ta marrë nën urdhrat e veta. Atëherë shtëpia është, për atë kohë, e tij; ai thërret njerëzit e tij për ta mbrojtur. Mund të zhvillohet edhe ndonjë luftim dhe shtëpia shpëtohet. Megjithatë, zakonisht thirret menjëherë kuvendi i pleqve për të ndalur luftimin. Në një rast të tillë, zakonisht digjet vetëm shtëpia, ndërsa të lashtat dhe pasuria tjetër shpëtohen (në Berishë).

Kanuni i Lekës ka dy dënime, gjobat dhe djegien e pasurisë. Nuk jepet dënim me vdekje e as me burgim. Atje nuk ka burgje. Vdekja do të shkaktohej një gjakderdhje të re. Pra, siç duket, qëllimi i Lekës ka qenë ndalimi i gjakderdhjes.

Në rastin kur një njeri paditet për vrasje, nxirret para kuvendit të pleqve dhe, në rast se këta nuk arrijnë në ndonjë përfundim për fajësinë apo pafajësinë e tij, mund të zhvillohet një gjyq tjetër. Por i zoti i gjakut rrallë pret deri sa të bëhet kjo. Ai parapëlqen ta vrasë të paditurin dhe në këtë mënyrë e vë veten në rrezik që t'i digjet shtëpia dhe ta qëllonë kur t'i vijë radha. Ngandonjëherë gjakësori ikën dhe gjen strehë te ndonjë fis tjetër duke lënë familjen me shtëpi të djegur dhe të detyruar që t'i dalë vetë zot jetës. Ose mund ta strehojnë të afërmit, duke e ndihmuar që të paguajë gjobën, sepse me marrjen e gjakut është vënë në vend nderi i të gjithëve. I japin dikush një dele, tjetri një ka, dhe ai i ndihmon për të punuar tokën, derisa të jetë i lirë për të punuar të tijën, dhe kështu gjithçka e nis nga e para. Unë kam takuar burra që u është djegur shtëpia tri herë, por që tani janë në kushte të mirë jetese.

Gruaja nuk përgjigjet për gjakmarrjen, me përjashtim të ndonjë rasti të rrallë kur e merr vetë gjakun. Por edhe atëherë quhet gjë shumë e keqe të vrasësh një grua. Unë nuk kam dëgjuar për ndonjë rast që të kishte ndodhur kohët e fundit. Ngjalla tmerrin më të madh kur thashë se gruaja që kryen vrasje në Angli dënohet njëllë si burri. Banorët e Shalës janë një fis i egër: të vrasin shumë lehtë. Por një shaljan më tha: «Është e pamundur. Ku mund të gjendet burrë të vrasë një grua? Asnjë malësor nuk do ta bënte atë. Keni një ligj të keq. Ju duhet të jeni njerëz të këqij.» Tronditja e tij ishte tepër e çiltër. Fisi nuk mund të dënojë gjakderdhjen brenda një grupi familjar, p.sh. në qoftë se në një shtëpi të përbashkët një kushëri vret tjetrin. I zoti i shtëpisë është gjykatës. Një burrë tha pa të keq për këtë problem: «Si mund të ndëshkohet një rast i tillë? Një familje s'ka si ia merr gjakun vetes së vet.» Për të «familja» ishte gjithçka: individi nuk kishte jetë më vete.

Martësat janë krejtësisht në duart e kryefamiljarit. Fëmi-

jët fejohen që foshnje, ose që në bark. Madje edhe më herët. Një burrë thotë një tjetri, me të cilin do të lidhet: «Kur gruaja të të bëjë vajzë, ma ruaj për djalin tim.» Gruaja gjithmonë blihet. Foshnja vjen në jetë e fejuar në mënyrë të pandryshueshme dhe një pjesë e parave të blerjes paguhet menjëherë. Vajza nuk mund të martohet me njeri tjetër; kur rritet, dërgohet te burri, që është krejt i panjohur për të, dhe në të njëjtën kohë prindi merr pjesën tjetër të çmimit. Burri është i detyruar ta marrë për grua pavarësisht se si është ajo, përndryshe bie në gjak me familjen e saj. Vajza mund të mos pranojë të martohet me burrin që i kanë caktuar, por kjo kërkon guxim të madh nga ana e saj. Në këtë rast ajo duhet të betohet përpara dëshmitarëve se do të mbesë virgjëreshë gjithë jetën e saj. Sikur ajo ta shkelë këtë betim, shkaktohet një gjakderdhje e pafund. Në qoftë se i ati e shet te dikush tjetër, kjo shkakton dy gjaqe — gjak në mes të familjes së saj dhe të fejuarit të parë, dhe gjak në mes të familjes së burrit të saj me ish të fejuarin. Sikur ajo të bëjë ndonjë lojë e të ikë me dikë, atëherë ka gjak të trefishtë, sepse edhe familja e saj futet në gjak me burrin që e ka rrëmbyer. Në raste të tilla gruaja fajësohet shumë. «Ajo e di kanunin, si dhe sasinë e gjakut që duhet të derdhet.»

Ana më e spikatur e tërë kësaj pune është gatishmëria me të cilën pjesa më e madhe e të rinjve e pranojnë vajzën që është blerë për ta. Unë nuk kam dëgjuar asnjë rast që ndonjëri të kundërshtonte, megjithëse takova disa «virgjëresha shqiptare», vajza që ishin betuar për virgjëri për t'i shpëtuar fejesës.

Në rast se një grua i bën të shoqit vetëm vajza, kur vdes ai familja ka të drejtë ta kthejë gruan pa asnjë dysh, ndonëse vajzat e saj i kanë shitur me çmime të mira. Një grua që mendohet se bën vetëm vajza, është pa vlerë dhe nuk shpreson të martohet përsëri. Në rast se gjinia e saj është tepër e varfër sa nuk e merr dot, fati i saj do të jetë tepër i mjerueshëm. Por për këtë pikë kanë nisur të marrin epërsi ndjenjat njerëzore. Lindja e një vajze ende quhet fatkeqësi. Megjithatë kudo më thanë se kishte më shumë meshkuj se femra dhe vejushat e reja që mund të martohen, kur shiten rrëmbehen menjëherë, shpesh më shumë se sa vajzat beqare.

Ndryshon sipas krahinave rregulli se kujt i takon një e ve pa fëmijë. Në Kastrat e në Vukël (Malësi e Madhe) më kanë thënë se ajo është pronë e babait të vet, ose po të ketë vdekur ai, e mashkullit që i ka zënë vendin. Po të kishte fëmijë, ajo do të mbetej me familjen e burrit të vdekur, për të rritur fëmijët. Fëmijët i përkasin familjes së burrit dhe jo asaj.

Në Dukagjin, nëse nuk e merr ta mbajë si grua tjetër ndonjëri nga familja e burrit të saj, atëhere familja e burrit dhe familja e saj ndajnë paratë me të cilat do të shitet përsëri.

Asnjë mashkull nuk mund të godasë një grua, me përjash-tim të burrit të saj, dhe të babait kur është e pamartuar. Për-ndryshe hyn në gjak.

Një grua në malësi, me gjithë punën e rëndë që është e de-tyruar të bëjë, nga shumë anë është më e lirë sesa gratë në Shkodër. Ajo u flet lirisht burrave, shpesh është e zgjuar dhe e shkathët, mund t'i kërkojnë mendim e ta dëgjojnë. Kam parë një burrë që e ka sjellë gruan për të dëshmuar për një çështje që diskutohej. Kam parë, gjithashtu, gra që kanë ndërhyrë për të ndaluar një grindje, por kur preket nderi i familjes edhe ato janë të shqetësuara ashtu si edhe burrat që të merret gjaku.

Fakti që një grua nuk mund të merret pa paguar është një nga shkaqet kryesore të rrëmbimeve në fiset malësore.

Një vajzë që është betuar të mbetet virgjëreshë, «virgjën shqiptare» në Malësinë e Madhe, në rast se i ati nuk lë pas një djalë, mund ta trashëgojë tokën e saj dhe ta punojë. Me vdekjen e saj toka i takon mashkullit më të afërt, si trashëgimtar i babait të saj. Këto gra, si rregull, mbajnë rroba burrash dhe mund të mbajnë armë.

Në Dukagjin, ndonëse unë kam takuar disa virgjëna shqip-tare, nuk kam parë dhe as kam dëgjuar ndonjë rast për një vajzë të veshur si burrë.

Vendi nuk më lejon të hyj në hollësi të tjera. Kam dhënë aq sa mjafton për të kuptuar udhëtimet e mëposhtme.

KREU III

KASTRATI, SHKRELI, GRUDA DË HOTI

Ishte ditë e premte, 8 maj 1908; Shkodra ishte në gjumë, edhe qentë ishin strukur nëpër kanale, kur u nisëm në këmbë qëllimisht nga një rrugë e gabuar për të dalë nga qyteti në agimin e hirtë. Qiraxhiu me të dy kuajt na priste në fushë. Vetëm pasi hipa në kalë e ndjeva me të vërtetë se udhëtimi më në fund kishte filluar.

Është një kënaqësi e veçantë të udhëtosh në një vend të panjohur, kënaqësi që një udhëtim i dytë nëpër të njëjtën rrugë nuk ta jep kurrë.

Duke u përpjekur t'i shmangeshim xhandarmërisë së Esat Beut dhe duke humbur rrugën, kishim bërë shumë pak përpara, por ndërkohë kishte kaluar mesdita, kur u ndalëm për të ngrënë drekën.

U ulëm poshtë një pjergulle bashkë me disa udhëtarë të tjerë, burra nga Shkreli. Tani ndodheshim në tokat e Shkrelit. Hanxhiu i mëparshëm ishte vrarë për çështje gjaku tridhjetë vjet më parë, varri i tij ishte aty buzë shtegut. Biseda u soll rreth gjakut. E trajtuam nga të gjitha këndvështrimet duke kaluar nga serioziteti në humor, por kryesisht nga pozitat e atij që ka lindur për të qenë pre e gjakmarrjes.

Dhe ajo duhet parë pikërisht në këtë këndvështrim për ta kuptuar. Është bërë zakon që midis gazetarëve dhe njerëzve të tjerë të flitet për «shqiptarët pa ligje»; por nuk ka ndoshta popull tjetër në Evropë që të rrojë si ata nën tiraninë e ligjeve.

Ligji i pashkruar i gjakmarrjes është për shqiptarët si furi të e tragjedisë greke të vjetër*. Mallkimi i gjakut i bie mbi kurriz që sapo lind dhe e përcjell herët në varr.

* Furi të është emri latin për tri Erinitë greke të lashta, që për-fytyroheshin si hyjnesha të pamëshirshme të gjakmarrjes, ndërsa dë-nimet e tyre e ndiqnin njeriun edhe pas vdekjes.

Njeriu, nderi i të cilit është njollosur, duhet ta heqë njollën me çdo kusht. Për sa kohë që nuk e ka bërë këtë, ai është i përbuzur në sytë e të gjithëve, është i ndarë nga shokët dhe në të gjitha rastet ai shikohet dhe trajtohet me përçmim. Kur më në fund i zgjasin gotën e rakisë nga prapa shpinës, ai nuk mund të duket më midis njerëzve, dhe për të vënë në vend nderin e tij, ai vret.

Dhe nëse ju që lexoni këtë libër do të bërtisni se këto janë «zakone të egrish», unë do t'ju kujtoj se ne e luajmë po këtë lojë në një shkallë shumë më të madhe dhe e quajmë «luftë».

Shtegu ngjitej shpatit të malit me shkëmbinj të përhimë. Kuajt, të gjorat kafshë, ishin këputur, kështu që pjesën tjetër të rrugës e bëmë në këmbë. Poshtë shtrihej, si ndonjë kopsht, fusha pjellore e Kastratit të Poshtëm, ndërsa Liqeni i Shkodrës shkëlqente si argjendi në dritën e pasdites. Ishte në të perënduar, ne kishim trembëdhjetë orë që udhëtonim, kur më në fund mbërritëm te kisha e Bratoshit.

Emri Kastrat thuhet se vjen nga fjala latine castrum dhe ka të ngjarë që të jetë kështu, sepse rruga kryesore nga Shkodra në Dioklea ka kaluar nëpër Kastratin e Poshtëm dhe ka pasur nevojë për ta mbrojtur.

Megjithatë, malësorët mendojnë se emri i tyre vjen nga heroi i tyre, Gjergj Kastrioti, Skënderbeu i Madh.

Kastrati përbëhet nga një bajrak me pesëqind shtëpi dhe, si gjithë fiset e tjera, ka një legjendë për prejardhjen e vet. Ai e paska prejardhjen nga fisi i famshëm luftarak, Drekaloviqët* e Kuçit, që nga ana e tij vjen nga Berishajt, që mbahen sipas traditës një nga fiset më të lashta të gjithë Shqipërisë. Që nga lufta e viteve 1876-77 Kuçi është futur brenda kufijve politikë të Malit të Zi. Për herë të parë ai e hodhi shortin me Malin e Zi më 1835, por bashkë me Piperin, një fis tjetër i cili pjesërisht është patjetër me gjak shqiptar, ngriti krye më 1845 kur princi Danilo u përpoq t'i detyronte të paguanin taksa. Sot fisi i Kuçit flet në shumicë (apo përgjithësisht) serbisht dhe është ortodoks. Kur janë bërë të tillë, unë nuk e di.

Një e dhënë që e kam gjetur më të përafërt, është se kisha e Grudës ka qenë më e vjetra në Malësinë e Madhe dhe se është 380 vjet e vjetër, ndërsa kisha e Bratoshit të Kastratit, e treta nga më të vjetrat është ngritur shpejt pasi u vendos aty

* Lala Drekali ka qenë i pari i krahinës së Kuçit dhe ka organizuar kuvende shqiptare e ballkanike, si Kuvendi i Kuçit më 1614 për luftën kundër sundimit osman.

Delti. Ky pohim i përcaktuar se Delti erdhi më pak se 380 vjet më parë, ka mjaft interes, sepse lidhet me historinë e Skënderbeut në këtë vend, do të thotë se njerëzit e Deltit kanë ardhur këtu pas vdekjes së Skënderbeut (1467).

Vendlindja e Skënderbeut është veshur me mistere. Shumë vende i dalin zot atij. Dyfren dy Kanzhi*, duke iu referuar Flav Komnenit jep si stërgjysh të Skënderbeut një «Constantinum Castriotus, cognomento Meserechus, Aemathiae et Castoriae Princeps.»**

Meserechusi sigurisht duhet të jetë Mazreku i sotëm, një famulli e Pultit dhe, në qoftë se Aemathiae mund të merret si Mati, atëherë kjo dëshmon qartë se i ati i Skënderbeut ka qenë zot i Krujës, me qenë se Mati shtrihet pikërisht prapa Krujës. Këta dy emra, dhe fakti që ai ishte katolik, e lidhin atë tërësisht me Veriun, dhe legjenda sipas së cilës ai rridhte nga Kastoria, në juglindje, bëhet krejt e pabesueshme.

Kisha bërë plan të rrija disa ditë në Bratosh, por duhej të shkoja menjëherë në Shkrel për festën e shën-Nikollës, shenjti i fisit, meqë fiset do të mblidheshin të nisur bukur me këtë rast.

Mbrapa shtratit të gjelbër të luginës ngrihej, me qylaf të bardhë, muri malor që ndan Shkrelin nga fiset e Pultit.

Unë bëra vizita nëpër shtëpi. Njerëzit shumë të afrueshëm kënaqeshin që më linin «t'i shkruaja» shtëpitë*** e tyre. Shtëpitë janë prej guri me çati tjegullash. Kati i poshtëm është haur. Dhoma e ndenjies lart ka një shkallë të jashtme prej guri ose prej dërrase, e cila të ngjit shpesh në një ballkon të gjerë e me strehë. Shtëpia ka pak dritare të vogla. Zjarrin e ndezin në një vatër të hapur në një cep, ndërsa tymi del nëpër çatinë që nuk ka tavan. Prapa vatrës ka një kamare për të mbajtur enë gatimi. Shumë shtëpi kanë një çarranik në oborr, kryesisht për të mbajtur bulmetin. Çdo shtëpi priste miq.

Pas darkës kënduam këngë tipike shqiptare që janë të pashoqe. Shkalla shqiptare nuk është si shkalla moderne evropiane, por është e tëra me gjysmëtone dhe me tone të thyera. As muzika nuk ka kohë të rregullt. Ritmi i saj është i shpejtë

* Carlus du Fresne du Cange (1610-1688), autor i librit për historinë e Bizantit (Historia Byzantina, 1680), ku jepet gjenealogjia e princërve shqiptarë dhe e Skënderbeut.

** Lat. Konstandin Kastrioti, i mbiqajtur i Mazrekut, Matit e Kastropolit.

*** Të bëja vizatime të shtëpive.

ose i ngadalshëm, sipas ndjenjës dramatike të këngëtarit, dhe fjalët janë të zgjatura në mënyrë të pabesueshme me kthesa minore të gjata, me ngritje dhe ulje zëri që pak gurmaze anglezësh do të mund t'i imitonin. Për një të pamësuar me to, ajo duket sikur nuk fillon askund dhe nuk mbaron diku, derisa pas pak javësh, veshi i mësuar me të si të ishte një gjuhë e re, dallon si tonin ashtu edhe ritmin, dhe meloditë që në fillim duke-shin të njëjta, tani bëhen të dallueshme. Ato janë kombëtare dhe origjinale, plot hijeshi, dhe këndohen gjithmonë me të gjithë forcën e zërit, me një zë posaçërisht të lartë për burrat, dhe të ulët për gratë. Të dy sekset këndojnë kaq ngjashmërisht sa që njëherë unë e ngatërrova zërin e një vajze trembëdhjetëvjeçare, që këndonte në dhomën tjetër, me atë të një burri. Prindërit e saj të kënaqur thanë: «Ajo ka me të vërtetë zë shumë të bukur.»

Mirësjellja kërkonte që banorët e Shkrelit, si zotë shtëpie, të mos visheshin me rrobot e tyre më të bukura, u takonte miqve të stoliseshin më shumë. Dhe ata stoliseshin bukur. Shumë burra mbanin armë të shkëlqyera të lara në argjend, madje edhe ata që kishin pisqolla, mbanin edhe harbi të mëdha argjendi në brez për t'u «kapardisur». Qeleshet e bardha si bora të verbonin në diell, xhamadanet e kuq të artë dhe jelekët, xhurditë e shkurtra të zeza, gajtanët e zinj të ndritshëm që zburonin çakshirët (pantallonat) të ngjitur pas trupit, qostekët e orëve të rënda prej argjendi dhe të pisqollës, të stolisur pa kursim me rubinë dhe bruzë falsë që pëlqehen mjaft nga malësorët, të gjitha këto u jepnin atyre trupave të lidhur një pamje nga më të hijshmet. Shumica i përket tipit me fytyrë të gjatë dhe hundë shqiponjë, me kockat e nofullës të gjata dhe të spikatura, me vetullat që varen poshtë, me sy ngjyrë lajthie e flokët gështenjë, ose me sy të kaltër-gri e flokë të verdhë. Të gjithë i kishin kokat të rruara, por tufa e flokëve të parruajtur ishte në vende të ndryshme ose ndryshonte nga forma. Për të studiuar cullufet duhet të shkosh në festat e kishave. Vetëm atëherë mund të shohësh një numër njerëzish kokëzbuluar.

Për mbështjelljen e kokës katolikët shkodranë gjithmonë thonë se «ata e kanë marrë nga turqit». Por Henri Blanti*, duke shkruar për këtë në vitin 1650, flet për një legjendë interesante, sipas së cilës ajo e ka zanafillën te Beteja e Termopileve, pra është përdorur shumë më përpara dhe pastaj është marrë nga turqit. Ndonëse përmendja e Termopileve është pa

* Henry Blunt.

dyshim diçka e sajuar, paraqet interes se si që me 1650 ka pasur një besim se mbështjellja e kokës ka qenë shumë më përpara se sa ardhja e turqve në Evropë. Edhe gratë të cilat erdhën mbas burrave të tyre, e kishin kokën të mbështjellë. Edhe ato i rruajnë flokët përreth tëmblave. Fytyrat u duken jashtëzakonisht të gjera dhe të hequra. Disa rruajnë gjithashtu një rrip mbi ballë dhe ky rrip i rruar shpesh mbulohet me një tufëz flokësh që hidhet sipër tij. Vetëm kjo pjesë duket nga flokët dhe lyhet me bojë të zezë. Vajzat e pamartuara shpesh i kanë flokët të verdhë.

Vajzat dhe gratë vishen ndryshe. Veshja e vajzave është e trashë dhe e fortë, me lesh të bardhë me vija horizontale. Fundi bashkohet me jelekun pa mëngë, jeleku është i hapur anash. Veshja e sipërme e burrave dhe e grave zakonisht është e hapur në sjetulla për ajrosje.

Nën rroba vajzat dhe gratë e këtyre zonave veshin këmi-sha me mëngë të gjata, dhe nuk kanë asnjë rrobë tjetër me përjashtim të çorapeve të gjata të thurura me fantazi me lule, kuq e zi ose bardhë e zi. Gratë e martuara veshin një fund të zi në formë kambane me lesh të fortë të rëndë, me vija me ngjyrë vishnje (lyer me bojë vendi) ose të purpurt (e blerë në Shkodër). Jeleku është i hapur anash, dhe një jakore e trashë, e stolisur me shumë thekë, mbulon shpinën. Mbi fund është një përparëse me vija, e punuar me të njëjtin material. Rreth belit është një rrip i madh lëkure pesëmbëdhjetë-njëzet centimetra i gjerë, i mbushur dendur me thumba të vegjël. Vështirë se mund të sajohet veshje më e papërshtatshme për gruan e martuar. Në kokë mbajnë një kësulë të zezë të sheshtë, në kurorën e së cilës është qepur një hënëz ose gjysmëhënë me filigran argjendi. Kjo qëndisje nganjëherë bëhet edhe me fije ari. Kjo hënëz, thonë gratë katolike, nuk është turke dhe e kanë mbajtur gjithmonë. Për këtë ato ndoshta kanë të drejtë. Hënëza dhe dielli shpeshherë bëhen tatuazhe së bashku me kryqin nga të gjithë njerëzit e fiseve katolike, burra dhe gra. Kjo duket se është mbeturinë e një besimi të vjetër para krishterimit, që nuk ka lidhje fare me muhamedanizmin. Myslimanët nuk bëjnë tatuazh hënëzën, por një trekëndësh të dyfishtë.

Udhëtuam nëpër tërë luginën e Përroit të Thatë, një rrip toke i punuar, i mbjellë me misër dhe duhan, i kufizuar me një truall karstik të trishtë bojë hiri, të cilin përveç pyllëzimeve shekullore, asgjë tjetër nuk mund ta zbusë.

Të krishterët dhe myslimanët, të cilët janë shumë në Kastriotin e Poshtëm, jetojnë bashkë në marrëdhënie miqësore të

plota. Kurrë nuk ka grindje fetare brenda një fisi. Edhe kur ndodh diçka, është midis fiseve.

Ne shëtitem rrethrotull. Njerëzit ishin të etur të më shihnin, siç isha unë për ta. Hymë në shtëpinë e parë ku na ftuan, dhe u ngjitëm në një dhomë ndenjeje të errët.

Ajo ishte plot me njerëz që ankoheshin me hidhërim. Meqë të pesë fiset e mëdha kishin kundërshtuar t'i bindeshin sergjerdësë, burrat nuk mund të shkonin më në pazar. Ata ishin të egërsuar, pa shpresë, të mërziur. Vitin e kaluar sulltani kishte dashur t'i dorëzonte Malit të Zi kullotën më të mirë të Kelmendit për t'u bërë qejfin Fuqive të Mëdha. Çfarë të drejte kishte sulltani të dorëzonte territorin e tyre? Në qoftë se donte t'u jepte tokë, le t'u jepte Stambollin, që i përkiste atij, jo tokën që kishte qenë e Shqipërisë shumë kohë përpara se të vinin turqit. Çfarë ka bërë qeveria turke për ne? Nuk ka asnjë rrugë në vend. Neve na duhet një qeveri e drejtë. Ne jemi të varfër dhe të paditur. Turqit janë vetëm për ryshfete dhe për asgjë tjetër. Kurrë nuk do të kemi drejtësi prej tyre. Njëzet e pesë vjet më parë, ata kishin besuar se po afrohej shpëtimi, por Austria i kishte tradhtuar. Tani ata nuk dinin kujt t'i drejtoheshin, ose ku të siguronin municionin për të luftuar për liri.

Një plak na ftoi në shtëpinë e vet, një kasolle e varfër me dysHEME balte dhe pa dritare. Tezgjahu, me një rrip pambuku gjysmë të endur, qëndronte në hyrje, i vetmi vend ku kishte dritë të mjaftueshme për të punuar. Plaku i kërrusur e i leckosur na futi brenda me mirësjellje të njerëzishme, na dha dy stolat e vetëm dhe e vuri djalin të na bënte kafet. Ndërkohë unë pikturova tezgjahun. Ata u kënaqën. Deri atëherë nuk kishin parë grua që dinte të shkruante, dhe kurrë s'kishin parë njeri që mund të «shkruante» një tezgjah. Në malësi njerëzit nuk e dallojnë shkrimin nga vizatimi. Unë nuk jam e sigurt nëse ata e kuptojnë që këto janë procese të ndryshme. Njëri u shpreh se një «grua që shkruan» do të ishte e mirë për t'u martuar, por Marku tha se një grua e tillë nuk do të mbante në shpinë dru dhe ujë, gjë që e uli entuziazmin.

Kur u ngrita për të dalë, plaku pyeti nëse kishim vend për të kaluar natën. «Ne jemi të varfër. Bukë, kripë e zemër, kjo është gjithçka që mund t'ju ofrojmë, por jeni të mirëpritur dhe mund të qëndroni sa të doni.»

Më gëzoi shumë kjo gjë, që edhe në qoshet më të humbura të botës ka kaq shumë dashamirësi njerëzore.

Shoqëruesi ynë nga Kastrati shprehu gatishmërinë të na udhëhiqte për në Brigjet e Hotit, atje ku duhej të shkonim. U

nisëm herët në mëngjes. Rruga nëpër fushën e Kastratit të Poshtëm është e mirë, toka është e kuqe, e pastruar mire nga gurët, është mbjellë atje ku ka qenë e mundur. Në tokat shkëmbore rriten vidha dhe lisa. U futëm në brendësi, duke ecur paralel me liqenin e Hotit, një rrip i gjatë kënetor, degëzim i liqenit, që hynte në ultësirë, duke ndarë Kastratin nga Hoti.

Kaluam kufirin midis Kastratit dhe Hotit. Kisha e Brigjes dukej si njollë e bardhë e vetmuar, lart në fund të luginës. Dukej sikur ishte disa milje larg.

Udhëheqësi ynë prej Kastrati dinte një shtëpi të madhe të krishterësh, ku do të na prisnin mirë.

Na pritën ngrohtë. U shtruan jastëkë dhe lëkurë qengjash, një grua hodhi një krah të madh shkarpash në zjarr, që flakëronte i kuq nën një hinkë të madhe në fund të dhomës. Dalëngadalë, kur sytë m'u mësuan nga shkëlqimi në errësirë, nisa t'i futesha asaj pamjeje magjepsëse në të gjitha hollësitat.

Ishte një dhomë shumë e gjerë, aq e gjerë saqë, ndonëse ishte e mbushur me gjithfarë gjërash, njëzet e shtatë vetat brenda dukeshin vetëm një grup i vockël në anën tjetër.

I ngjante më shumë një shpelle sesa një shtëpie. Madje kishte diçka madhështore e parake në madhësinë, në errësirën dhe në rrëmujën e saj. Edhe njerëzit e shpellave nuk kishin rrojtur me shumë më pak luks.

Në mesditë hynë turmë ata që po ndërtonin. U derdhën rakia e kafja. U shtrua sofrat dhe në mes u vu një rrotull djathi delesh i kripur dhe i prerë copa-copa për të shoqëruar rakinë.

Mikpritësi ynë ishte dorëhapur për miqtë, krenohet që ishte burrë nga Hoti dhe për shtëpinë e madhe, kishte kënaqësi të na fliste për të gjitha.

Më ftoi të rrija sa të doja. Bagëti kishte plot. Kur binte shi, arat e tij bënin tetë barrë kali misër (një barrë është 100 okë). Po të kishin një qeveri të rregullt dhe njeriu të ishte i sigurt për vete, ata do të ishin shumë mirë. Turqit? Ai i urrente. Nuk mund të shpresojë drejtësi prej tyre Ai ishte kundër gjakmarrjes, por kur nuk ka qeveri, njeriu është i detyruar të mbrojë nderin e gjënë, sipas kanunit të maleve. Shtëpia e tij kishte tetë burra me pushkë, gjashtë gra dhe tetë fëmijë, kishte edhe tetë mauzerë të rinj fringo që i kishte blerë dymbëdhjetë napolona copën.

I zoti i shtëpisë mburrte shumë forcën e grave malësore. Çdonjëra prej tyre, pohoi ai, është në gjendje të niset prej këtu me një ngarkesë të madhe drush për t'i shitur në pazarin e Shkodrës, të lindë fëmijë rrugës pa ndihmën e askujt, t'i çojë

fëmijën dhe drutë në pazar, t'i shesë drutë, të blejë ç'ka për të blerë dhe të kthehet në shtëpi pa asnjë problem.

Punët e grave në shtëpi të tilla janë veçanërisht të rënda. Rrallë kanë ndonjë minutë pushim, përveçse kur flenë. Ato bartin drutë e zjarrit dhe ujët, edhe kur shkojnë e vijnë nga burimi me bucelat e rënda të lidhura me litarë leshi në supe, dredhin ose punojnë lesh pa pushim. Ato endin dhe bëjnë të gjitha veshjet e punuara deri te gajtanët e zinj të mrekullueshëm të tirqeve të burrave, sipas modelit tradicional. Madje edhe gajtani vetë punohet me dorë me tetë fije mbi një gjysmëcilindër të thurur si shportë, të cilin endësja e mban me gjunjë, duke i hedhur masuret kërcitëse nga njëra anë te tjetra, dhe duke e mbërthyer gajtanin e mbaruar me shkathtësi të madhe. Duhet disa dhjetëra metra për një kostum; por del një punë artistike kur mbarohet.

Leshi i zi merret zakonisht nga delet e zeza. E kuqja e thellë që përdoret për të bërë shiritat e rrobave të grave të martuara, ngjyhet në shtëpi në të gjitha zonat e largëta. Pranë Shkodrës ka filluar të shitet edhe lesh i ngjyrosur i importuar. Opingat prej lëkure, që i mbajnë të gjithë, të bëra me lëkurë të tharë të përpunuar, janë të gjitha prodhim vendi. Vetëm brezat e rëndë me thumba të grave të martuara blihen në Shkodër. Ata bëjnë pjesë në kostumin e nuses, janë një pëllëmbë të gjerë dhe të rëndë si takëmet e kuajve. Pamja e brezit mbi barkun e nuses shtatzënë është me të vërtetë e dhimbshme, por me sa duket, asaj nuk i shkakton ndonjë shqetësim.

U nisëm nga Brigjet për në Grudë në orën 5³⁰ të mëngjesit me një plak si shoqërues. Rruga kalonte mbi shkëmbinj dhe gurë të mëdhenj, nëpër një shpat mali të rrëpirë.

Të ecje më tej me kuaj ishte e pamundur. Lamë pas qiraxhiun me kuajt dhe u nisëm në këmbë.

Ajri nuk lëvizte fare. Qielli pa re, me një ngjyrë blu të rëndë metali, na rrinte mbi krye si saç. Dielli digjte dhe refleктоhej në shkëmbinj të bardhë me një ndriçim verbues. Rruga ishte plot gurë të copëtuar, me maja të mprehta dhe me popla, me shkurre lisi në të çarat e shkëmbinjve. Përparonim me mundim, gjatë shpateve të një të çare të madhe, lugina e Cemit; nën këmbët tona dredhonte përroi i gjelbërt. Tutje, në të majtë në një fushë në grykë të luginës, zbardhëlloi diçka që ngjasonte me një fshat të madh. Nën rrezet e diellit fekste një minare e bardhë që çante qiellin si gjilpërë. «Podgorica» tha plaku shkurt.

Mjaftonte që unë të zbrisja në luginë dhe nëpër fushë

mund të ecja lehtë. Por nuk mund të shkoja në Angli e të thosha se Malësia e Shqipërisë së Veriut më kishte mposhtur brenda gjashtë ditësh.

U përpoqëm të merrnim ujë në përrua, por brigjet e tij shkëmbore ishin të pjerrëta thikë dhe nuk mund të zbrisnim. Nevoja të mëson vetë. Unë futa çadrën e hapur në përrua dhe e mbusha. Pimë, pastaj hodha një çadër plot me ujë mbi kokë dhe mbi supet dhe kështu e mblodha veten mirë.

Kthimi për në Brigjë ishte kryesisht i përpjetë; kuajt ishin çlodhur, kështu që mund të udhëtonim mbi ta. Një re e hollë mbuloi diellin. Një gjarpër bari i madh (*Pseudopus pallasi*) na kaloi përpara dhe, për çudinë time, plaku tha saktë se ai nuk ishte gjarpër i vërtetë, por vetëm se ngjante si gjarpër. Ka edhe më të vegjël shtoi ai (p.sh. gjarpri verbës) krejt të parrezikshëm dhe të verbër, por thuhej se të premtëve ai mund të shikonte për pak orë. Plaku dhe Marku ishin të mendimit që breshkat e zakonshme të tokës, të ziera në vaj, jo vetëm që ishin të mira për t'u ngrënë, por edhe shumë të efektshme për rastet e sëmundjeve të mushkërisë.

Arritëm herët në Brigjë dhe unë kisha vetëm një dëshirë, të pushoja një natë mirë.

KREU IV

SELCA, VUKLI, BOGA, REÇI

Të nesërmen, herët në mëngjes u nisëm për Selcë-Kelmend, kishim për udhërrëfyes plakun dhe ecëm nëpër një shteg shkëmbor për Rapshë, banorët e së cilës vijnë nga Laje Gega, i biri i Gegë Lazit.

Këtu, u ndeshëm me një virgjëreshë shqiptare, e cila ishte veshur me rroba burri. Ishim ndalur për t'u dhënë ujë kuajve, kur ajo u afrua; ishte një grua rreth dyzet e shtatë vjeç, e dobët, e zhdërvjellët e tërë gjallëri, e veshur me rroba shumë të grisura, me tirq e xhaketë. Ajo u kënaq shumë kur e fotografuam, ndërsa burrat bënë shaka me të për «bukurinë» e saj. Tha se ishte veshur si djalë që kur ishte fëmijë, sepse ashtu donte dhe i ati e kishte lejuar. Me martesën tallej shumë, të gjitha motrat e saj ishin të martuara, por ajo ia kishte çuar më mirë. I vëllai, me të cilin jetonte, një djalosh që dukej i brishtë; shumë më i ri se ajo, erdhi për të parë se ç'kishte ndodhur. Ajo u soll me mua me përbuzje, siç e mendonte se e meritonin të gjitha ato që veshin këmisha të brendshme; më ktheu kurrizin dhe shkëmbeu cigare me burrat, me të cilët njihej prej kohësh. Në një vend ku çdo burrë mban mustaqe, fytyra e saj e fishkur, e vogël dhe pa qime, dukej shumë e çuditshme me veshjen mashkullore, po kështu dukej edhe sepse nuk mbante armë.

Nga Rapsha bëmë një zbritje të madhe në këmbë, duke dredhuar nëpër një pyll ahu të bukur, gjatë një shtegu të keq me gurë, deri te lumi i Cemit në tokat e Kelmendit, një zbritje jo më pak se 600 metra. Përtej lumit ishte Mali i Zi, vendi i fisit të Triepshit.

Duke ndjekur bregun e majtë të Cemit atje ku takohen Cemi i Selcës me Cemin e Vuklit, ne kapërcyem Cemin e Vuklit në një urë të bukur guri, Ura e Tamarës, që është një ndërtim i vjetër dhe, me sa duket, tregon se lugina e Cemit ka pasur

shumë më tepër rëndësi sesa sot si rrugë kalimi. Iu ngjitëm larg luginës së Selcës, rruga ishte shumë e mirë, e kishin ndrequr kohët e fundit malësorët me shpenzimet e tyre. Shtëpitë e shpërndara të Selcës shtrihen në krye të luginës, atje ku ajo zgjerohet dhe është pjellore. Nga toka shpërthejnë lirisht burimet. Nga mali lart zbret një ujëvarë.

Shtëpitë janë të ndërtuara mirë, me gurë të latuar. Selca duket se është më mirë nga gjendja sesa çdo pjesë tjetër e Malësisë së Madhe.

Banorët janë të një tipi të pashëm dhe shumë punëtorë. Arat i ujitin mirë me kanale të vogla, por nuk ka tokë të mjaftueshme për t'u dhënë drithë të gjithëve. Selca rron kryesisht me tufat e bagëtive. Çdo vjeshtë malësorët shtegtojnë me tufa të mëdha dhish, delesh e lopësh për të kërkuar kullota dimërore në fushat afër Lezhës, ku fisi ka prona toke, ndërsa gratë i mbajnë në kurriç fëmijët dhe plaçkat e pakta. Ata ngjiten përsëri në verë në kullotën e bjeshkëve bëjnë një rrugë katër ditë të gjatë me bagëtitë e dobëta.

Midis banorëve të Selcës pothuaj nuk ka gjakmarrje.

Burrat më paraqitën posaçërisht një nga «virgjëreshat shqiptare» një grua e shkëlqyer, shumë e pastër, rreth të dyzetave, veshur me enteri dhe pantallona pambuku, me një shami të bardhë në kokë, si burrat. Ishte shumë e përzemërt, tha se nuk kishte vëllezë, por ishte si vëlla për motrën e vet të martuar. Ajo s'kishte pasur ndërmend kurrë të martohet, dhe gjithmonë ishte veshur si burrë. Kishte një pushkë në shtëpi, por rrallë e mbante me vete, se kishte frikë. Mendonte se për gratë «kjo ishte më mirë». Rrëmoi në gjoks e nxori një kryq e tespilhe dhe tha se i mbante që ta mbronin. Burrat thanë me zemërim se kjo nuk ishte e vërtetë, ajo ishte po aq trime sa edhe një burrë i vërtetë.

Një vajzë nga Gjakova thuhet se ka shërbyer e pazbuluar për shumë vjet në ushtrinë turke.

Disa pasardhës të kelmendasve e kishin vizituar Selcën dy vjet më parë dhe më treguan se si ata ende martoheshin sipas zakonit të Kelmendit. Nusja rrotullohet tri herë rreth shtëpisë së dhëndrit, hidhet një mollë mbi çati, i japin nuses drithë dhe, kur hynë në shtëpi, ajo duhet ta kapërcejë pragun me këmbën e djathtë, të ketë kujdes që të mos pengohet dhe të marrë një djalë të vogël në krahë (për të siguruar se do të bëjë djalë; ky është zakon si në Mal të Zi edhe në Shqipëri). Pastaj vërtitet tri herë rreth vatrës.

Drithi të sjell ndër mend confarreatio* të romakëve.

Selca ishte gjysmë e zbrazët, banorët ende nuk ishin kthyer nga fushat. Ata që ishin aty më pritën shumë mirë. U ula me ta pranë vatrave të hapura në shumë vende dhe dëgjova për jetën e Kelmendit. Folëm shumë për qenien e tmerrshme, shtrigën, gruan që pi gjakun e fëmijëve dhe që u bën magji edhe të rriturve, saqë thahen e vdesin. Gjithë Kelmendi, në të vërtetë gjithë fiset e besojnë shtrigën. Ajo mund të jetojë në një fshat shumë vjet, duke bërë punët e saj të liga pa u zbuluar.

Ka një mjet që të shpëton nga shtriga, por është e vështirë ta gjesh. Duhet që fshehurazi natën të përgjosh një grua që ti mendon se është shtrigë. Nëse ajo ka pirë gjak, ajo doemos do të dalë për ta vjellë kur nuk e sheh njeri. Duhet të marrësh pak nga gjaku i vjellë dhe një monedhë argjendi, ta mbështjellësh e ta mbash si hajmali, atëherë asnjë shtrigë nuk ka se çfarë të të bëjë.

Një grua fatkeqe në Selcë i kishte humbur të gjithë fëmijët dhe kujtonte se ishte vjehrra e saj shtrigë që ia vriste. Vdekja e foshnjave në Shqipërinë e Veriut është tmerrësisht e lartë. Nëna fatkeqe, që i sheh të vegjëlit e saj të ligen e të vdesin njëri pas tjetrit, nuk e di se ata janë viktima të padijes, e cila është shtriga më gjakatare. Foshnja e lidhur fort me pelena rri gjithmonë shtrirë në një djep druri, mbi të hidhet një mbulesë leshi e rëndë, e lidhur me gjalmë, që e sjell si dhuratë gjyshja nga nëna kur lind fëmija e parë. Mbulesa është e trashë si çull dhe i zë pothuaj krejt ajrin. Po të jetë foshnja e shëndoshë, e nxjerrin jashtë dhe e mbajnë në duar mjaft kohë, e sapo fillon të hiqet zvarrë ka mjaft ajër të pastër. Por nëse është i sëmurë, ajo shpëton nga ky lloj burgu vetëm kur vdes. E mbajnë gjithnjë brenda dhe nëna fatkeqe ka kujdesin më të madh që të mos e zbulojnë për asnjë çast. Madje edhe i jep të pijë duke e marrë gjithë djepin në gjunjë e duke zbuluar vetëm një cep të vogël të mbulesës fatale. Nuk ka fjalë për të përshkruar mjerimin e të sëmurëve në këto vende, të cilët dergjen mbushur me morra e pa asnjë ndihmë mbi një shtresë fieri ose rrecaksh në një cep të errët derisa u vjen vdekja. Në këto vende të egra nuk ka ardhur asnjë doktor dhe asnjë mësues, me përjashtim të françeskanëve, të cilët fare pak dinë nga mjekësia.

* lat. lidhje e martesës sipas një zakoni të lashtë, duke flijuar drithë në prani të faltarit të Jupiterit dhe të dhjetë dëshmitarëve.

Në Selcë më treguan një bestytini të çuditshme për hënën: Po të priten flokët në hënë të re, shpejt do të zbardhen. Duhet të priten kur hëna është duke u ngrënë dhe atëherë e ruajnë gjithmonë ngjyrën. Një burrë me mustaqe të bardha më tha se i ishin thinjur, ngaqë i kishte prerë atëherë kur nuk duhej.

Shtëpitë janë shumë më të mira se ato në Kastrat e në Hot. Janë të ndërtuara mirë, me dy dhoma, njëra zakonisht është me tavan e me sergjenë. Çatitë i kanë me kulm të lartë, të mbuluara me baski, madje disa kanë edhe oxhakë, dhe rrallë e kanë haurin poshtë. Janë nga shtëpitë më të pastra që kam ndeshur.

Unë isha nisur për në Vukël. Por dëbora kishte trashësi të madhe në qafën ndërmjet tij dhe Selcës, ishte gjysmë e shkrirë dhe e pakalueshme për kuajt. Na u desh të ktheheshim poshtë luginës të Ura e Tamarës dhe t'i ngjiteshim luginës së Cemit të Vuklit.

Një herë, gjatë lundrimit nëpër Adriatik, në një natë me yje, një shqiptar më tregoi ndodhinë e një gruaje mirditore, me një forcë shprehëse të cilën unë nuk shpresoj se do ta riprodhoj dot.

Një grua mirditore e zbritën poshtë nga malet dhe e martuan me një shkodran. Jetoj me të në Shkodër dhe i bëri dy djem. Vëllai i gruas ishte armik i betuar i turqve, të cilët i plaçkiste dhe i therte kur i jepej rasti. Ata e nxorën jashtë ligjit dhe vunë një çmim për kokën e tij. Por ai nuk kishte frikë nga askush, vinte natën në qytet për të ngrënë darkë tek e motra dhe kthehej i sigurt përpara se të zbardhej. Turqit e morën vesh këtë, shkuan tek i shoqi me një torbë me florinj, dyqind lira turke, dhe e joshën. Ai nuk kishte parë kurrë kaq shumë florinj në jetën e tij. Ata i thanë: «Këto do të jenë të tuat po të na tregosh se kur do të vijë kunati».

Një natë kaçaku zbriti nga malet në shtëpi dhe, siç është zakoni, i dorëzoi armët të zotit të shtëpisë në shenjë paqeje. Sapo kishte dorëzuar armët, revolet, pushkët dhe jataganin, ushtarët turq u sulën brenda dhe e therën në vend.

E motra, duke qarë me dëshpërim të madh, u kthye me trupin e tij në Mirditë, duke kënduar këngën e vajit. Dhe aty e varrosi me njerëzit e vet. Ashtu duke vajtuar u kthye në shtëpinë e saj. Kur ç'të shohë! I shoqi po numëronte florinj të në prehër. Ajo i nguli sytë dhe pyeti: «Nga të erdhën këta florinj?»

Atëherë ai u frikësua, se e pa në sytë e saj që ajo e kishte kuptuar që ai ishte çmimi i gjakut të vëllait. Dhe i foli me të

butë: «Të gjithë e dinin se yt vëlla vinte këtu. Në qoftë se nuk donte të humbiste jetën, pse vinte këtu? Shpejt ose vonë turqit do ta vrisnin. Më mirë që florinjte i morëm ne, sesa t'i merrte ndonjë tjetër.»

Ajo nuk u përgjigj. Pastaj ai i tregoi sa shumë gjera do të blinte me ata florinj dhe ajo u përgjigj: «Ah!», si e shurdhër, si ai që flet në gjumë. Por gjithmonë dëgjonte thirrjen e të vëllait për t'i marrë gjakun. Dhe kur erdhi mesnata e ra qetë-sia, ajo u çua dhe mori jataganin e vëllait të vdekur. I bëri thirrje zotit që t'i forconte krahun, e ngriti mbi burrin që po flinte dhe ia preu kokën. Pastaj pa dy fëmijët që flinin. «Farë gjarpri», bërtiti, «ju nuk kini për të jetuar që të tradhtoni!». Dhe i vrau edhe fëmijët. Mori arratinë me jataganin e përgjakur në mes të natës dhe iku në malet e Mirditës.

Është një histori e vjetër. Unë nuk e përcaktoj dot se e çfarë date është. Me thjeshtësinë e saj të pagdhundur kjo histori është monumentale dhe mishëron gjithçka ka në instinktin fisnor e në thirrjen e gjakut.

Biseda nga gjaku kaloi te plagët. Plaku nuk ishte vetëm një autoritet i kanunit, por edhe një kirurg me nam. Kohët e fundit kishte fituar shumë famë dhe një shpërblim prej tri-dhjetë florinjsh, shuma më e madhe që kishte fituar ndonjëherë, sepse i kishte shpëtuar këmbën një ushtari. E tregoi ngjarjen me një krenari modeste. Ushtarin e kishte goditur një kalë dhe kishte pësuar një frakturë duke iu copëtuar kocka: të dyja kockat qenë dërrmuar keq. Na tregoi te këmba e vet pozicionin e kockave dhe vendin e thyerjes. Mjeku ushtarak donte t'ia priste, plaga ishte shumë e qelbëzuar. Ushtari nuk deshë ta humbiste këmbën, doli nga spitali dhe dërgoi e thirri plakun. «Në qoftë se nyja e këmbës është thyer», tha plaku duke gjykuar, «është e pamundur ta rregullosh prapë. Në qoftë se njeriu goditet në gju, ai zakonisht vdes, por tregisht mbi nyjën e këmbës ose poshtë gjurit, nuk ka rrezik. Gjithmonë mund të shpëtohet këmba, po të jesh i kujdesshëm.»

Me forcepsin* e bërë vetë, ai i hoqi shtatëmbëdhjetë cifla kocke. Kur u sigurua se i kishte hequr të gjitha, e shpëlau gjithë plagën me raki (rakia nxirret nga lëngu i rrushit; kur zihet dy herë ajo përmban një sasi të konsiderueshme alkooli). Kurrë, tha ai, nuk duhet larë plaga me ujë, gjithmonë me raki të fortë. Pastaj e mbylli dhe e leu plagën me një ilaç të bërë vetë me esencë të rrëshirës së pishës, me lëvozhgë jeshile të degëve të

* Një lloj kapseje për kirurgët.

shtogut, me dyllë të bardhë bletësh dhe vaj ulliri. Cilësitë e lëvozhgës së shtogut unë nuk i di. Rrëshira e pishës duhet të shërbejë si një antiseptik i fuqishëm. Ai i afroi buzët e kockave dhe e lidhi këmbën pas një cope druri. Kockat u bashkuan pas tri javësh dhe në javën e gjashtë njeriu ecte përsëri, me këmbën pak më të shkurtër, por që i shërbente shumë.

Për plagët e pushkës ai ishte ekspert. Për «ndihmën e parë» këshilla e tij ishte: merr të bardhën e vezës dhe shumë kripë, hidhja plagës menjëherë dhe lidhe me fashë. Kjo vetëm përko-hësisht, derisa i sëmuri të mjekohej pastaj me raki dhe me melhem pishe, si më sipër. Plaga duhej të mbështillej me lesh de-leje, të pastrohej dhe të lyhej me melhem. Lidhja duhej të ndër-rohej natën, në mëngjes dhe në drekë, në qoftë se koha ishte shumë e nxehtë. Në qoftë se plaga tregon shenja qelbëzimi, duhet të shpëlahet me raki sa herë të jetë e nevojshme.

Këtë mjekim ai e kishte trashëguar nga i gjyshi, i cili e kishte të trashëguar gjithashtu nga i gjyshi. Për pjesëtimet e sakta dhe mënyrën se si përgatitej melhemi tha se nuk mund t'i tregonte, sepse ishin sekret familjar.

Është një fakt interesant që kirurgjia me antiseptik do të jetë përdorur në gadishullin e Ballkanit prej nja dy brezash e kushedi sa më herët, ndërsa Evropa Perëndimore vijonte t'i lante plagët me ujë të ndotur.

Nga praktika ai kishte mësuar mjaft, tregonte se ku ishin arteret kryesore, ku kishte më rrezik të priteshin dhe ku kishte më shumë siguri. Unë e pyeta se si e mëson njeriu kirurgjinë. Ai tha se, së pari, duhet të kesh duar me gishta të rregullt (gishtërinjtë e tij ishin shumë të hollë), duhet të mendosh shumë dhe të kujtosh çfarë ke parë tek i sëmuri tjetër dhe ta zbatosh përvojën për rastet e tjera të ngjashme me të. Mbi të gjitha, kurrë mos u nxito dhe sigurohu mirë përpara se të presësh. Duhet t'i mendosh mirë gjërat.

Damllaja, tha ai, shkaktohet nga gjaku i tepërt në kokë. Kohët e fundit e kishin thirrur për një grua, e cila kishte mbetur papritmas pa gojë dhe krejt e paralizuar në një anë. Ai i hoqi gjak nga tëmthi në anën e sëmurë, dhe shtatë herë nga krahu në anën tjetër. Ditën tjetër ajo ishte më mirë. I hoqi gruas gjak pesë herë. Ajo u përmirësua mjaft, dhe tani ecte me shkop, ndonëse çalonte pak.

Njeriu duhet të udhëhiqet nga rrethanat. Një burrë i kishte ardhur para pak kohësh me një gisht të copëtuar. Kur ai i hoqi copërat, vuri re se fundet e kockës së copëtuar mund të rregu-lloheshin. Kështu ia sharroi menjëherë me një sharrë të vogël të

bërë vetë. I vendosi copat dhe me to sajoj një gisht të mirë, por më të shkurtër.

Duke e ditur se kirurgët vendës malazez të së kaluarës ishin të njohur për sharrimin e kockës, unë e pyeta plakun se ç'mund të bënte në rastet e thyerjeve në kokë. «Ah», tha ai, «koka është shumë e vështirë. Ajo është si vezë. Në fillim është kocka, pastaj cipa, pastaj truri. Në qoftë se është çarë cipa nuk mund të bësh asgjë, njeriu duhet të vdesë. Por, në qoftë se kocka e thyer vetëm sa e shtyp cipën, njeriu mund të shpëtohet. Duhet prerë kështu», ai tregoi një copë në formë trekëndëshi në kokën e njeriut pranë tij, «dhe të hiqet. Pastaj duhen gjetur copat e thyera me shumë kujdes dhe të largohen nga truri. Por nuk mund ta lësh trurin të pambrojtur. Duhet të presësh një copë kungulli të tharë dhe të fortë, që t'i përshtatet vendit — kungulli është i rrumbullaktë, si koka e njeriut. Mund të gjesh një copë që t'i përshtatet tamam. Ajo duhet të jetë shumë e fortë. Pastaj vendoset lëkura mbi të, qepet po të jetë e nevojshme, lyhet me melhem, dhe koka do të jetë krejt në rregull, si gjithmonë.»

Qiraxhiu i entuziazmuar u hodh e tha se edhe ai ishte mjekuar në një mënyrë të tillë në moshën 16-vjeçare. Ishte goditur në kokë gjatë një ngatërrese në pazar, e kishin sjellë në shtëpi pa ndjenja dhe ishte përmirësuar vetëm kur i patën hequr kockën e thyer. Që atëherë kishte një copë të madhe kungulli në kokë. Nuk kishte ndonjë ndryshim, me përjashtim të faktit që duhej ta kruante kokën më shpesh në atë anë sesa në anën tjetër.

Të gjithë e panë me shumë interes kokën e tij. Plaku kurrë ndonjëherë nuk kishte prerë kockë kafke me dorën e vet, vetëm kishte hequr copa të thyera. Por ishte një burrë në Mirditë, tha ai, shumë i aftë për prerjen e kafkës. Kohët e fundit ai kishte hequr një copë të madhe nga kafka e një njeriu të plagosur rëndë dhe pa ndjenja (një copë e madhe e parietalit të majtë, sipas përshkrimit). E kishte zëvendësuar atë me kungull, dhe kishte bërë mjekimin e plotë.

Njerëzit rrotull dëgjonin me interes të madh çfarë tregonte plaku. Ai ishte shumë i kënaqur për interesimin tim, por psherëtiu e tha: «Unë nuk di asgjë. Ju keni lindur në një vend të lumtur. Edhe unë mund të kisha mësuar. Unë i kam këtu», ai preku kokën e vet. «Edhe unë mund të isha bërë diçka. Tashti do të vdes ashtu si kam jetuar, një plak i varfër midis dhive në mal.»

Plaku ulur mbi një shkëmb m'u bë një figurë tragjike e sublime, viktimë e fatit të pamëshirshëm, një forcë e hum-

bur kot, mjeshtria e të cilit mund t'i kishte sjellë të mira gjysmës së Evropës. Më pikonte zemra gjak për të, por në thellësi të vetëdijes sime pyeta veten, nëse do të kishte qenë më i lumtur duke bredhur nga një i sëmurë mondan te një tjetër në një veturë të shtrenjtë përmes rrugëve që bien era benzinë.

Ndërkohë frati ishte i zënë me punët e shtëpisë. Na tha se duhej t'i kishim dërguar një telegram pa tel. Dërgimi i telegramit në Shqipëri është shumë më i shpejtë se kudo gjetkë. Dhe ky është fakt. Të gjitha lajmet e reja njoftohen nga mali në mal me të thirrur. Britma nuk është një fjalë që ta jep idenë e kësaj. Zëri i ngritur në një notë të veçantë artificiale lëshohet përmes luginës me një forcë të jashtëzakonshme. Kushdo që e merr lajmin e përcjell në adresën që duhet. Dhe brenda një ore mund të merret një përgjigje nga një vend dymbëdhjetë orë larg. Përpyekja fizike për britmën është e madhe. Vetullat mblidhen si në agoni, të dyja duart shpesh shtrëngohen fort te veshët, ndoshta si një kundërtrysni instinktive për forcën me të cilën do të dalë ajri nga brenda, trupi hidhet përpara e lëkundet, fytyra e zverku bëhen flakë të kuq, venat e qafës fryhen fort. Ka pak vende ku mund të mbash një ngjarje me vështirësi të fshehtë si në malësitë e Shqipërisë. Lajmet përhapen si flaka në kashtë.

«Vjedhjet janë të pamundura në Kelmend», tha frati duke qeshur, «i gjithë fisi e dëgjon përshkrimin e sendit që sapo ka humbur. Kushdo e merr vesh nëse ndonjëri sot ka ca dele më shumë se dje.»

Vukli përbëhet nga 4 familje, të gjitha të krishtera dhe të një barku. Martesat i bëjnë kryesisht me Selcën. Një grua është më e lirë se në Hot, kushton 12 napolona. Shtëpitë si kudo janë të shpërndara. Ashtu si në Selcë, banorët janë punëtorë, janë barinj dhe kanë shumë kullotë në bjeshkë. Vukli ka një pjesë të mirë me tokë të punueshme, të pastruar mirë nga gurët, të cilët përdoren për të bërë mure, shkëmbinjtë e mëdhenj i shpojnë me mund dhe i copëtojnë me barut. Zakonisht duhet një javë për të copëtuar një shkëmb, por ata nuk i ndahen. Pjesa më e madhe e popullsisë shtegton në fusha gjatë dimrit me bagëtinë, duke kaluar ditë të lodhshme me rrugë nëpër shtigje shkëmbore e duke i mbajtur plaçkat në kurriz.

Shtëpitë, ashtu si të Selcës, janë të pastra e të ndërtuara mirë. Qemeri i portës, si zakonisht, në shumë fshatra të Shqipërisë së Veriut, është si gjysmë harku dhe ky hark pritet

nga një copë e vetme guri. Këto dyer me qemerë që ndeshen kudo në këto vise, tregojnë se ndërtimet me harqe nuk kuptohen.

Originalitetin e Vuklit mund ta gjesh në varreza. Meqë druri këtu është i lirë, varreza është plot me kryqe druri, por arti vendës e ka kapërcyer dhe e ka shndërruar emblemën e krishterimit në një «portret» të të vdekurit. Kryevepra është për një luftëtar trim. Sipër është gdhendur fytyra e tij, i janë shtuar dy krahë ndërsa në krahët e kryqit janë martina dhe pisqolla e tij. Është shumë groteske. Një gjarpër përdridhet nga njëra anë lart për të treguar, siç më thanë, se ka qenë trim i çartur. Gjarpri del disa herë në varre dhe mund të lidhet me besime që janë harruar.

Syri i keq është një nga mallëkimet e Shqipërisë. Nëpër gjithë vendin njerëzit mbajnë hajmali kundër tij.

Është mjaft mirë të rrosh në këtë atmosferë. Kam kaluar shumë buzë e shkëmbinj të rrezikshëm pa mëdyshje, sepse më jepte zemër britma nxitëse: «Kalo! Nuk e ke exhelin që të vdesësh këtu!» Nuk do ta kisha bërë këtë, po të kisha pasur një mik anglez, që do të më thoshte duke klithur: «Për hir të zotit, mos u hidh! Do të thyesh qafën!» Ke shumë përparësi po të udhëtosh vetëm me vendës.

Vukli ishte magjepsës, por kishte ardhur koha për t'u nisur. Duhej të shkoja në Bogë dhe në Shalë. Përsëri lartësitë ishin të pakalueshme për mua. Duhej të kaloja prapa nga rruga e Kastratit dhe e Shkrelit dhe t'i ngjitesha luginës së Përroit të Thatë.

Mërritëm te hani i Grabomit pa ndonjë aventurë. Këtu u përshëndeta me një tjetër «virgjëreshë shqiptare» veshur me rroba burri, e cila m'u lut ta merrja me vete në Angli. Tha se i duhej të shkonte gjithmonë në shtëpi duke kaluar përgjatë kufirit malazias dhe rrinte me frikë se mos e qëllonin snajperët malazez nga ana tjetër, dhe s'kishte para të blinte pushkë. Ajo donte të jetonte në një vend të sigurt. Nuk kishte vëlla, kishte vetëm katër motra. Dy ishin të martuara. Dy të tjerat, të veshura si burra, punonin tokën e familjes.

Pas hanit të Grabomit vinte ngjitja për në Rapshë. Fatmirësisht mund të ngjitesh me kalë në vende ku nuk mund të zbresësh me kalë. Pjesërisht duke ecur më këmbë — në vendet më të rrezikshme — pjesërisht, duke ecur me kalë, mbërritëm në majë me kohë. Megjithëse ishte mjaft nxehtë, dielli nuk dukej.

Në mbrëmje mbërritëm te hani i Kastratit. Ishte një

nga rastet kur unë me të vërtetë e kam vlerësuar hanin, sepse isha bërë ujë në djersë dhe isha mavijosur nga të rrëzuarit. Hanxhiu ndezi një zjarr dhe unë u thava pranë tij, ndërsa Marku theri një pulë dhe e vuri të ziente.

Hanxhiu na drejtoi në Bërzhetë të Shkrelit, ku morëm një njeri tjetër dhe shkuam në Bogë nëpër një rrugë të lehtë përpjetë luginës së tharë të Përroit të Thatë, në bregun e tij të djathtë. Pastaj kaluam në bregun tjetër, afër fshatit të Shkrelit.

Boga ka 75 familje, të gjitha katolike, dhe ndryshe nga vëllezërit e tyre në Vukël e Selcë, ishin keq me gjakmarrjen. Para pak kohësh dy vëllezër ishin vrarë nga të afërmit e tyre.

Pikërisht mbi Bërzhetë kaluam nëpër shtratin e përroit dhe u drejtuam nga jugu për në Reç, nëpër Lohje, një fis i vogël prej një bajraku, i përbërë nga 80 shtëpi myslimane dhe 40 të krishtera. Një fis tjetër i vogël prej një bajraku është Grizha dhe besoj se janë të gjithë myslimanë, ashtu si edhe Kopliku në fushën poshtë.

Në Reç mbërritëm nëpër një pyll me gështenja monumentale. Kisha dhe qela, të cilat janë të reja, qëndrojnë lart në një shesh, nga ku duket e gjithë fusha dhe liqeni i Shkodrës. Prifti i Reçit, studiues i zakoneve shqiptare, dinte shumë gjëra për Reçin e Pultin ku kishte kaluar shumë vjet. Ai na tha se kur bëhen betime të rëndësishme në Reç dhe në gjithë fiset e Pultit; bëhen gjithnjë mbi një gur ashtu si mbi një kryq me fjalët: «Për gur e për kryq».

Guri në besimet e malësorëve është më i rëndësishëm dhe vjen i pari. Në një mbledhje të pleqve për të gjykuar një rast, i akuzuari shpesh hedh gurin në qendër të një rrethi, duke u betuar mbi të për pafajësinë e vet.

Një njeri, kur ka pranuar në rrëfim se ka kryer diçka të keqe shumë dhe kërkon ndjesë, zakonisht thotë: «Mos duhet të sjell një gur në kishë të dielën tjetër?» Guri mbahet në kurriz si shenjë publike e pendimit. Dhe, megjithëse i thonë se nuk është e nevojshme ta sjellë, ai zakonisht parapëlqen ta sjellë.

Biseduam rreth profecive — leximit të kockave — një zakon që për herë të parë e pashë në malet e Shpatit, pranë Elbasanit. Kocka duhet të jetë ose nga gjoksi i një shpendi, ose nga shpatulla e një deleje apo dhije. Asnjë tjetër nuk vlen. Ishte e vështirë t'i bëje njerëzit që të shpjegonin si arrihet parashikimi. Duke mbledhur faktet që pata marrë nga prifti i

Reçit, nga një gjakovar dhe disa të tjerë, arrita në këto përfundime:

Për të lexuar të ardhmen tënde kocka duhet të jetë e një kafshe që e ke ushqyer vetë. Kafsha e blerë nuk vlen. Shpendit i duhet prerë koka; në qoftë se i përdridhet qafa, tha gjakovari, gjaku do të shkojë keq dhe do t'i prishë shenjat.

Një shikues i mirë mund të dallojë menjëherë nëse kafsha është e blerë apo e rritur vetë.

Kocka mbahet përkundruall dritës dhe shpjegohen shenjat e palcës së kockës e kështu me radhë. Arti i interpretimit të shenjave ruhet me xheloz.

«Unë e pyeta njërin» tha prifti i Reçit «se si i lexonte kockat.» Ai më tha: «kur shikoni ato shenjat e zeza të vogla në letër, ju e dini se ato duan të thonë «Zot», «njeri» e kështu me radhë. Unë nuk mund t'i lexoj ato, por kur shoh njolla të vogla në kocka, unë mund t'i lexoj, ndërsa ju jo.»

Më e mira është kocka e gjoksit të gjelit të zi që s'ka pupla të bardha. Pjesa që përdoret është kurrizi i saj. Fati i të zotit të gjelit dhe i familjes së tij lexohet në pjesën e trashë në fund (A) — në të kalon një vijë palce, një vrimë te kjo pjesë tregon vdekjen e tij; thyerja, një sëmundje ose katastrofë. Pozicioni i tyre tregon kohën se kur do të ndodhin. Vdekjet ose aksidentet e familjes duken në degët e linjës kryesore. Njolla e kuqe do të thotë gjak. Ngjarjet publike parashikohen në anët e kurrizit (B). Për vërtetësinë e profecive tregohen plot gjëra të mahnitshme, që besohen gjerësisht. Besohen aq fort sa nuk ka arsye të mos besosh se tmerrri që ngjallin ka shkaktuar vdekje të vërtetë.

Një djalë i vetëm i njohur mirë nga gjakovari, ishte në një festë familjare. Ai ngriti kockën e gjoksit të një shpendi dhe e hodhi poshtë në një brimë. I ati e pyeti se ç'kishte ndodhur. Djali tha: «Brenda tri ditëve ju do të më keni varrosur». Babai i tmerruar ngriti kockën dhe pa se ishte më se e vërtetë. Ai ulëriti me të madhe: «Brenda tri ditëve ne do të të varrosim!» dhe të gjithë të dashurit e tij zunë të qanin për të. Djali i frikësuar dhe i sëmurë nuk hante dot më. Brenda tri ditëve vdiq dhe ata e varrosën.

«Kur e lexoi në kockë se duhej të vdiste, ai vdiq», tha gjakovari.

Kur e vuri re se po e shikoja me mosbesim, ai shtoi me më shumë bindje se përpara: «Ajo nuk do t'ju vriste ju, sepse ju nuk e besoni. Ne e besojmë dhe ajo është e vërtetë për ne.»

Ndërsa jam duke bërë përshkrimin e këtyre gjërave, në

Shkodër, në fund të nëntorit 1908, kur retë e luftës po grumbullohen në të gjithë kufijtë dhe pakënaqësia po zien kundër Turqve të Rinj, malësorët po shohin gjak në të gjitha kockat, «ndoshta para krishtlindjeve, me siguri për pashkët.» Kur shenjat e luftës janë afër, ekuilibri i forcave mund të përmbysset edhe nga vogëlsira të tilla si kocka e gjoksit të shpendit, dhe gjërat bëhen «të vërteta, sepse ne i besojmë ato.»

Ndërsa ishim duke pritur, u takuam me një personalitet lokal, një plak i moçëm nga Lohja, i cili mburrej se, ndonëse ishte njëqind e dhjetë vjeç, kishte bërë vetëm dy mëkate në jetën e tij. Mëkati në të dy rastet ishte vjedhje dhe ai ishte gënjyer nga njerëz të këqij. E pyeta se sa njerëz kishte vrarë. Ai tha me një skërmitje të gjallë: «Shumë, por jo për paraose në mënyrë të pandershme». Ai ishte një plak i gjallë, me hundë të kthyer, me ca sy lojçakë bojë hiri. Kur dikush vuri në dyshim moshën e tij, ai zbrazi një rrëke me ngjarje historike, për të cilat u betua se i mbante mend. Më propozuan që ta «shkruaja» plakun e Lohjes. Ai u kënaq jashtë mase dhe qëndroi për disa çaste. Kur të gjithë e njohën fytyrën e tij në skicë, një hije ankthi të madh u shfaq në fytyrën e tij, dhe me shumë seriozitet plaku m'u lut që kurrë të mos e prishja atë që «kisha shkruar për të.» Ai ishte i sigurt që në atë çast kur do të grisej skica, ai do të vdiste — dhe kjo do të ishte mëkat tani që kishte jetuar njëqind e dhjetë vjet. Unë i premtova se nuk do ta flakja, dhe kjo e lehtësoi plakun.

Atë mbasdite u nisëm për në Rrjoll, jo më larg se dy orë e gjysmë rrugë mbi një kreshtë mali dhe nëpër një luginë me një përrua me ujë të kthjellët si kristali, që vë në lëvizje shumë mullinj drithi dhe dërstila leshi, të dy tipa të zakonshëm ballkanikë. Në dërstilat e leshit, një bosht i madh druri, që ka dy krahë, vihet në lëvizje nga një rrotë uji. Krahët, kur rrotullohen, kapin dhe ngrejne në mënyrë alternative dy çekiçë të rëndë druri, që bëhen kryesisht me dru gështenje. Duke rënë ata ngjeshin dhe godasin cohën e lagët prej leshi, të punuar me dorë (shajak) që vihet grumbull në një kuti përposh. Brenda 48 orësh shajaku rrasallitet si një cohë që përdoret zakonisht kudo në Bosnjë, Mal të Zi e në Shqipëri të Veriut.

Mullinjtë e drithit shpesh janë të vegjël shumë, një barkë e vogël mbi një katarakt të vogël, ku uji godet me forcë rrotën e mullirit nëpërmjet një gypi të sajuar nga një trung peme me vrimën e daljes shumë të ngushtë. Boshti vertikal kalon ndërmjet dy gurëve dhe rrotullon të sipërmin. Drithi hidhet nëpërmjet një koshi konik prej druri, dhe bie duke u rregulluar nga

një gjetje me mendjemprehtësi nëpërmjet trokalles së vogël, që lëviz në sipërfaqen e gurit të parë. Mullinjtë janë zakonisht pronë private e një grupi familjesh, dhe secila e bluan drithin me radhë.

Kisha e Rrjollit është lart në bregun e djathtë të luginës, që këtu është e veshur mirë me drurë. Në një shkëmb në anën e kundërt është shpella ku peshkop Bogdani gjeti strehë nga ndjekjet e turqve në shekullin XVII. Rrjolli është një fis i vogël prej një bajraku dhe besoj se është i përzier e i përket dioqezës së Shkodrës.

E lamë grupin e Malësisë së Madhe dhe dioqezën e Shkodrës dhe u nisëm për në Pult.

KREU V

PULTI, XHANI, PLANI, THETHI

Pulti ndahet në Pultin e Epërm dhe Pultin e Poshtëm. Nuk është një fis, por një grup i gjerë fisesh, që kanë një ipeshkëv. Pulti i Poshtëm përbëhet nga katër fise: Xhani, Plani, Kiri dhe Mgulla, secili një bajrak. Pulti i Epërm përbëhet nga fise të mëdha: Shala, Shoshi, Merturi, Toplana dhe Nikaj. Këto përbëjnë gjithashtu një pjesë të grupit që quhet Dukagjini, krahinë që ka qenë drejtuar nga Leka dhe i përmbahen me të fortë kanunit të tij.

Me sa duket, Pulti është më tepër një ndarje kishtare, që lidhet me Polat major e minor, siç i ka përshkruar prifti francez i shekullit XIV.

Banorët e Pultit ndryshojnë shumë nga ata të Malësisë së Madhe.

Në përgjithësi, tipi fizik në Pult nuk është aq i pashëm. Njeriu i gjatë, flokëverdhtë, me sy gri, është më pak i përhapur, tipi shtatvogël, me flokë gështenjë, me kokë të rrumbullaktë, është më i zakonshëm. Veshja, veçanërisht ajo e grave, ndryshon shumë. Gjithashtu ndryshojnë dhe zakonet. Por ka shumë të ngjarë që Malësia e Madhe të ketë prejardhje nga ato zakone që ekzistojnë ende në Pult.

Vargu i maleve që formon këtu kufirin e Pultit, ngrihet si mur. Madje edhe qafa, Qafa e Pishkashit, dukej nga poshtë e pakalueshme. Të nxehtit ishte i madh, ajri i rëndë dhe shurdhues. Po të mos ishin pemët që vishnin lartësitë, unë nuk do të isha në gjendje të ngjitesha. Të dy burrat djersinin mjaft; gruaja e re, e mësuar me ngjitje të tilla, me 20-30 kg misër në shpinë, nuk donte t'ia dinte fare.

Disa njerëz i gjallëron ajri i maleve. Kurse unë e ndiej shumë mungesën e oksigjenit, dhe ngjitem me shpresën e dëshpëruar se sa më lart të shkoj, aq më pak do ta ndiej. Ajo që

është e këndshme në nivelin e detit, është një mundim i madh në lartësinë, ku njeriu merr frymë si peshku në tokë.

Maja e Qafës së Pishkashit është rreth 1500 metra. Pastaj i erdhi radha gëzimit të zbritjes. Poshtë shtrihej lugina e Kirit, ku jetojnë katër fiset e Pultit të Poshtëm.

Jo shumë kohë përpara këto kodra ishin të pyllëzuara, por këtu, si në shumë krahina, secili pret dhe asnjëri nuk mbjeli pemë, kështu që toka e lirshme po shkatërrohet me një shpejtësi alarmuese. Gjatë çdo stine shirash uji e shpëlan dheun me tonelata, duke e rrokullisur gjatë gjithë rrugës për të lymosur Bunën, dhe po krijon një pengesë në grykëderdhjen e saj. Për shkak të bllokimit të daljes në det, uji përhapet dhe qelbet në fushë, duke shkaktuar ethet dhe duke lënë shkatërrim prapa, në malet. Toka shkrihet me shpejtësi para syve të njerëzve të varfër, të cilët ankohen dhe thonë se qeveria duhet të ndërtojë mure, por nuk e kuptojnë se duhet t'i presin pemët me kujdes dhe të mbjellin të reja.

Në shkollat e pakta të huaja, që ekzistojnë në Shkodër, veç «mësimi të librave» asgjë praktike nuk mësohet. Nxënësit ushqehen me dëshirën për të zënë një punë zyre jashtë, në vend që të marrin njohuri se si të zhvillojnë vendin e tyre.

Mbërritëm në Plan në mesditë; ai shtrihet në krye të luginës së Kirit. Një ujëvarë e vogël rrëzohet nga lart nëpër një grykë të veshur me drurë; ishte një strehë freskie dhe gjelbërimi pas udhëtimit përvëlues.

Plani, një fis prej një bajraku, e ka prejardhjen nga tre barqe, që martohen midis tyre. Një bark vjen nga Kelmendi. Siç thonë, pesëdhjetë vjet më parë ata visheshin si Mirdita, por nuk kam dëgjuar gjë për lidhjet e tyre.

Kur pajtohet ndonjë armiqësi në Plan (edhe në disa krahina të tjera, besoj), një grua sjell një foshnjë me gjithë djep dhe e kthen përmbys midis palëve në gjak, duke e rrokullisur foshnjën në tokë. Meqenëse fëmija është lidhur fort pas djepit, rrëzimi është i butë, ceremonia nuk është aq e ashpër sa duket.

Plani, si Hoti, kishte një mjek të njohur. Për fat të keq, ai mungonte. Specialiteti i tij ishin sëmundjet e syve. Për sytë e sëmurë më thanë se mënyra më e efektshme është: merret lëngu i lulemisrit dhe përzihet me pak kripë. Doza është tri pika në sy çdo ditë.

Një proverb thotë: «Çdo sëmundje ka barin e vet».

Një mjekim popullor për prerje dhe plagë është lule balsami (*Hypericum perforatum*), e thërrmojnë dhe e hedhin në një shishe me vaj ulliri. E lënë në diell për disa ditë dhe pastaj

është i gatshëm për përdorim. Ky bar ka një emër kaq të mirë si shërues, sa unë mendoj se duhet të ketë veti antiseptike.

Një ilaç për të verdhët; sëmundje kjo e përgjithshme në male, është ky: kapet një peshk i vogël, vendoset në legen me ujë dhe ndiqet me sy me vëmendje, ndërsa ai noton përreth. Pas pak ditësh të verdhët kalon nga syri yt te peshku dhe të shërohesh.

Një bimë e çuditshme është ajo që thyen gurin dhe hekurin. Sikur një kalë me pengojcë, duke kullotur, ta prekë atë me pengojcën, hekuri bëhet copë-copë. Mjaft kuaj të mirë kanë humbur shpesh në këtë mënyrë. Asnjëri nuk e di se ku rritet kjo bimë, vetëm breshka e di.

Kur gjen vezë breshke, gjë që ndodh jo shpesh, ndërto një mur me gurë rreth tyre. Pastaj fshihu dhe prit sa të vijë nënë breshka. Ajo do të zemërohet dhe do të përpiqet ta rrëzojë murin me kokë, që të vegjëlit e saj të mos lindin brenda tij dhe të ngordhin urie. Meqë nuk e rrëzon dot murin, ajo do të shkojë e të sjellë një gjethe nga një bimë, do ta prekë murin me të dhe menjëherë muri do të rrëzohet.

Atëherë mund t'ia marrësh gjethen breshkës dhe ta përdorësh për vjedhje shtëpish me thyerje ose për qëllime të tjera shtëpiake. Se ku e gjen ajo atë, asnjëri nuk e di, por dihet që breshka nuk e sjell po e ndoqe.

Breshkat gëlojnë në Shqipëri; janë kafshë çuditërisht tërheqëse, që ngrohen në diell dhe të shikojnë me sytë e tyre të vegjël me bisht, shetisin qetësisht, duke ngritur qafat e tyre të rrudhura dhe kafshojnë me lezet ato gjethe që u pëlqejnë; janë të bezdisura për misrin që rritet dhe për fushat me fasule.

Koha po ikte. Unë doja të shikoja të gjithë Shqipërinë e Epërme. Ishte koha për t'u nisur. Qiraxhiu tha se kishte vrarë këmbën dhe ishte lodhur nga udhëtimi. U nisëm duke marrë me vete një shoqërues të dytë.

Rruga që vinte gjithmonë duke u lartësuar, dredhonte përçark hyrjes së luginës, mbi burimet e Kirit dhe mbi Qafën e Bashit (rreth 1200 metra), për në Shalë. Pasi u ngjitëm lart dhe e kapërcyem, na doli Shala përpara atje poshtë si një mur malesh i gjatë e i shkretë, malesh të dhëmbëzuara, ende të mbuluara me borë në maja, me lumin e Shalës që rridhte në luginë, në këmbët e tyre.

Zbritëm në breg të lumit nëpër Gimaj, një fshat i Shalës, dhe ndoqëm rrugën në luginë. Lumi u kthye në një përrua të rrëmbyer duke u përplasur nga shkëmbi në shkëmb, mallet e veshura me pisha lartësoheshin në të dy krahët dhe

shtëpitë ishin të gjitha kulla të larta prej guri, me frëngji për pushkë.

Ngjitja e fundit na nxori në fushën e Thethit, një vend i gjerë e i egër, ku zgjerohet lugina. Toka është e punueshme dhe e ujitur mirë me kanale të vogla. Nëpër fushë ngrihen shkëmbinj të mëdhenj të veçuar, mbi të cilët ngrihen kullat.

Sytë, ka thënë dikush, janë dritaret e shpirtit. Në zemërimin më të madh, gjatë luftimit, kur njeriu zbardhet në fytyrë dhe qëllon, bebet e syrit i mblidhen në dy njollëza të zeza. Kështu janë edhe muret pa dritare të kullës, me frëngjitë e vogla, gjithmonë kërcënuese.

Mendoj se asnjë vend tjetër ku jetojnë njerëz nuk më ka bërë një përshtypje të tillë për izolimin e madhështisë nga e gjithë bota. Është një vend ku shekujt rrudhen, lumi mund të jetë burimi i gjithë botës, brigjet e tij vendbanimi i instinkteve fillestare, i pasioneve që janë të shpejta e të përflakura.

Në fund të luginës ngrihet vargmali që quhet Bjeshkët e Namuna; siç më thanë në Shalë e në Pultin e Poshtëm, janë quajtur kështu sepse përmes tyre erdhën turqit në Shqipërinë e Epërme. Ka rrugë të tjera më të mundshme, por unë nga ana ime besoj më mirë traditën vendëse. Dhe mbetet e vërteta e hidhur se ende mbi gjithë vendin shtrihet mallkimi i ndikimit turk.

Siç thotë gojëdhëna, emrat e Shalës, Shoshit dhe Mirditës vijnë nga tre vëllezër, të cilët erdhën nga Rasha për të shpëtuar nga shtypja turke menjëherë pasi e pushtuan turqit atë vend.

Njëri nga vëllezërit kishte një shalë, i dyti kishte një shoshë, ndërsa i treti nuk kishte asgjë e tha: «Mirëdita» e u hoq mënjanë. Ky rrëfim, siç thuhet kështu, është pa dyshim një përrallë, por fakt është se deri më sot Mirdita nuk lidh krushqi as me Shalën e as me Shoshin, që për mua është një provë përfundimtare se kemi një prejardhje me lidhje të afërt gjaku.

Meqë turqit e kapën Rashën më përpara se Bosnjën, ka të ngjarë që shpërngulja e stërgjyshërve të Shalës e të Shoshit nga Rasha të ketë ndodhur më parë sesa shpërnguljet prej Bosnjës në Malësinë e Madhe, siç u përmendën më lart.

Mund të ketë ndodhur madje në fund të shekullit XIV ose në fillim të shekullit XV. Tradita vendëse në Shalë thotë se treqind e shtatëdhjetë e gjashtë vjet më parë (më 1532) bajraku i Shalës ishte rritur aq shumë sa duhej të ndahej në tri «shtëpi» kryesore: Pecaj, Lothaj dhe Lekaj, që ekzistojnë ende si baj-

rakë të veçantë. Kjo tregon se në atë kohë ata duhej të kishin tashmë një periudhë që ishin vendosur aty. Lothajt dhe Lekajt janë vendosur tashti vonë se ata janë aq larg, sa mund të lidhin krushqi. Por Pecajt ende nuk pranojnë, sepse thonë që janë një gjak.

Bajraku i Thethit përbëhet nga 180 shtëpi, prej të cilave 80 janë në fshatin Okol në skaj të luginës.

Thethi mund të prodhojë dhe bën drithë sa i mjafton për nevojat e veta. Kanë bërë një ligj, që ndalon rreptësisht çfarëdo drithi të dalë jashtë krahinës, ashtu siç ka bërë Shala. Drithë mund të blihet në Gucinë myslimane si pika më e afërt, por kur ndodh që lidhja të pritet për shkak lufte ose gjakmarrjeje, nuk ka treg tjetër për të blerë veç Shkodrës, që është i shtrenjtë e i largët.

Jeta në Theth ishte shumë tërheqëse. Unë harrova gjithçka për pjesën tjetër të botës. E kisha paguar dhe i kisha dhënë rrugët qiraxhiut, kështu nuk kisha arsye që të kthehesha më në atë botë.

Ishte koha për të lëruar e për të lesuar. Lesa këtu është një shtresë e gjerë me shkurre, mbi të cilën ulen në bisht për ta rënduar.

Në kushtet e tmerrshme të jetës të gjitha sëmundjet epidemike: kolera, tifoja, lia, madje edhe gripi, marrin përmasa të jashtëzakonshme sa herë që bien në malësi. Nuk ka mundësi as për veçim (në një shtëpi ku në po atë dhomë flenë së bashku ndoshta edhe tridhjetë veta), as për dietë ose për kujdesje. Fëmijët vdesin si mizat në vjeshtë. Njerëzit presin të kalojnë e keqja, duke qenë të pafuqishëm e pa ndonjë ndihmë. Është exheli, «është e shkruar».

Përveç epidemive, përçindja e vdekjeve në malësi është e lartë. Plaga e gjakmarrjes sjell vdekjen e shumë burrave. Në disa raste nga gjaku brenda fisit, në shumicën nga gjaku në fiset fqinje.

Baroni Nopça*, një vëzhgues mjaft i kujdesshëm, pasi hartoi lista të të vrarëve në një numër të madh fisesh, e ka vlerësuar mesataren ndërmjet fiseve të krishtera si 19 për qind të vdekjeve midis burrave. Kjo listë përfshin fiset më të ashpra të krishtera dhe nuk përfshin disa fise më të buta, kështu që ndoshta mesatarja e përgjithshme është më e ulët. Vendet më të para në listë i zënë Shala-Shoshi dhe Mirdita,

* Franz Nopcsa (1877-1933), gjeolog, paleontolog dhe etnograf hungarez, i cili ka hartuar disa vepra për etnografinë e Shqipërisë.

kurse përqindjen më të lartë e ka Tplana. Nuk janë bërë statistika ndërmjet fiseve myslimane. Mati ka namin më të keq. Ndoshta mesatarja për myslimanët nuk është shumë e ndryshme nga të krishterët, sepse feja nuk i prek doket kombëtare.

Me gjithë vrasjet, përsëri ka më shumë burra se gra. Thonë se zoti me mençurinë e tij të pafund i jep një shtesë plotësuese Shqipërisë, sepse e di se atje janë të nevojshëm.

Ka më shumë të ngjarë që kjo ndodh ngaqë ka një përqindje të lartë vdekjesh midis grave. Mosha shumë e re martesës për vajzat, shpesh trembëdhjetë vjeç, dhe trajtimi injorant sjellin vdekshmëri të lartë në lindjet, gjithashtu shumë të këqija u vijnë ngaqë lehonat pastaj detyrohen shumë shpejt të punojnë.

Fisi i Shalës është nga ata që vuajnë shumë prej një forme të sifilizit që është përhapur kohët e fundit, e po kështu e pësojnë edhe fiset me të cilat lidh martesë. Në disa vende më thanë se vështirë të gjesh ndonjë grua të martuar të pasëmurë. Nga ana tjetër, më thanë se Mirdita e një gjaku me ta nuk e ka sëmurdjen.

Kur një grua trajtohet shumë keq nga i shoqi dhe ikën për t'u mbrojtur në gjininë e vet, këta po ta mendojnë se ajo ka të drejtë, mund të mos e kthejnë më. Në këtë rast mund të kërkojnë mbledhjen e mexhlisit, i cili në raste të skajshme mund ta lejojë atë të mbetet në shtëpi. Nëse familja do ta mbante pa pasur lejen e kuvendit, do të shkaktohej gjakderdhja me familjen e burrit.

Doket fisnore shumë ngadalë u nënshtrohen kërkesave kishtarë. Disa zakone nuk mund të kenë dëshirë që t'i ruajnë. Disa të tjera që kisha i quan pagane, u vjen keq t'i lënë. Disa vjet më parë ishte zakoni i përgjithshëm që të digjej buzmi dhe bashkë me të të hidheshin kokrra gruri, misri, bathësh, si gjedhe të gjithçkaje prodhon toka, e gjithashtu hidhej verë e raki mbi flakët si flijime, pa dyshim për një hyjni gjysmë të harruar. Hiri përhapej në ara për t'i bërë pjellore.

Besimi se ajo që është e shkruar është exhel, bie në kundërshtim me krishterimin dhe disa herë e fiton luftën kundër tij. Një plak shumë i lashtë ra sëmurë për vdekje. Prifti nxitoi tek ai, por ai nuk pranoi të rrëfehej dhe të lante mëkatet. I tha: «Unë nuk kam për të vdekur, nuk më ka ardhur exheli. Asnjëherë më parë nuk kam pasur kaq shumë dhi, kaq shumë misër e pastërma. Nuk kam si të vdes kur kam kaq

ushqim.» Por ai e kishte lexuar keq librin e fatit dhe vdiq sine sacramento.

Thethi është nga krahinat e pakta në Shqipërinë e Veriut që nuk e kanë humbur mjeshtërinë e vjetër të gdhendjes në dru. Varreza ka plot kryqe druri të gdhendura bukur, me krahët që përfundojnë me rrathë të zbukuruar me një diell me rreze. Natën vdiq një fëmijë i vogël dhe menjëherë në mëngjes erdhi vargu i njerëzve që e përcillnin me trupin e vogël në djepin e drurit.

E kishin veshur bukur dhe e kishin larë pastër, ndoshta për herë të parë të gjorin. Në gjoks i kishin vënë tri mollë të gjelbra. Gratë u ulën përreth dhe kënduan vajtime, ndërsa dy burra gërmuan një varr mjaft të cekët. Kjo ndodhte sepse ende nuk i kishin qethur flokët foshnjës. Pas këtij zakoni fëmija do të hynte në një radhë me të rriturit dhe varri do t'i gërmohej më thellë deri në gjoks. Nuk përdorën ndonjë qefin, por varri kishte përreth dërrasa.

Si në Mal të Zi edhe në Shqipëri shpesh djepi thyhet dhe lihet në varr, si një monument mjaft patetik. Sa për mollët mora vesh vetëm se ishte një zakon i vjetër që të viheshin në varr.

Ditët kalonin. Vizitova kullat e errëta të kapura pas shkëmbinjve dhe kudo ndesha të njëjtën mikpritje të çiltër dhe po atë nderim, ndonëse më rëndonte në shpirt ngaqë po e merrja për një shkak të rremë. Megjithëse unë shpesh e kisha mohuar me zjarr, gjithë Thethi besonte se isha e motra e mbretit të Anglisë që kisha ardhur për t'i çliruar dhe gjithnjë më drejttoheshin si krajlicë (mbretëreshë).

Por ndonëse isha e lumtur në Theth, shpirti më qante për Gucinë. Të shkoje në Guci, më thoshin të gjithë, ishte e pamundur. Kisha provuar të shkoja atje në 1903, duke u nisur nga Andrijevisa, në Mal të Zi, por askush nuk pranonte të rrezikonte për të më udhëhequr. Qeveria turke nuk jepte leje, vendësit nuk do të pranonin asnjë të huaj.

KREU VI

BJESHKËT E NAMUNA, SHALA DHE SUMA

Deri në Okol rruga ishte e lehtë, atje humbëm një orë duke pritur shoqëruesin tonë, i cili po priste një mushkë, që priste një njeri, e ishte shtrënguar të vonohej për shkak të... etj., etj. Kur mbërritëm në rrëzë të malit, bënte nxehtë. Asnjëherë më përpara nuk kisha menduar se do të ndeshja në një rrugë të tillë që dukej si një mur në fund të botës. Sa më shumë ngjiteshim, aq më e thikët bëhej e përpjeta ku zvarritej shtegu në një buzë të mprehtë. Sa herë merrnim një kthesë, pyesja veten se ku do të gjente vend kafsha për të vënë këmbët. U ngjita me zor në të përpjetën shkëmbore, duke besuar me gëzim se do të kishim arritur majën dhe do të na mbetej vetëm të zbrisnim poshtë në Vuthaj, kur sa ktheva qoshen pashë priftin me rason e murrme të mbështjellë pas këmbëve duke parë me qejf përballë një mur dëbore, të lartë nja tre a katër metra, që na kishte zënë kalimin. Unë u çudita, kurse Markoja u tmerrua. «O, s'ka gjë, prisni, e do të shihni!», na thirri prifti. Ai na propozoi të provonim pijen e vendit — borë të rrahur me qumësht — e cila, të them të drejtën, ishte shumë e mirë, dhe na përgatiti ca. U nisëm përsëri duke u kacavarur mbi borë. Ajo po shkrinte nga dielli, ishte e butë dhe shumë e rëndë. Unë kisha veshur opinga vendi dhe pas pak u qulla deri afër gjunjëve.

Markoja ishte zemëruar. Ai pyeti: «Pse nuk na thatë që kishte kaq borë?»

Ne zbritëm në një luginë ku bari dilte nëpër pellgjet me ujë dëbore midis poplave të mëdha dhe priste të ushqente njerëzit e kafshët.

Pastaj vinte një zbritje e gjatë më këmbë, që dredhonte përmes një ahishteje të mrekullueshme dhe dilje në luginën poshtë. Ecëm përmes luginës së gëzuar. Kaluam një liqen të vogël të thellë e krejt të kaltër, por më thanë se ishte formuar

vetëm nga ujët e dëborës dhe thahej në verë. Tashti ishim në tokën e ndaluar, në Bjeshkët e Namuna.

Lugina u hap e u zgjerua dhe aty ishin të shpërndara shtëpitë e Vuthajve, të ngjitura pas faqes së malit, në krah të të cilave kalonte shtegu për në qytetin tjetër të ndaluar, për në Plavë.

Lugina e Vuthajt është e pasur me kullota të mira, me ara të gjera e të ujitura dhe kulla të ndërtuara mirë, të larta e me çati petavrash. Në mes ngrihej një xhami e vogël me minare prej druri.

Ne zbritëm nga kuajt dhe na çuan në shtëpinë e të zotit të kalit, atij burrit që kishim takuar në Okol.

Ishte një shtëpi e bukur, më e mira në Vuthaj, e pikturuar me kuaj, me një gjysmë hëne dhe me diellin, si dhe me shumë gjëra të tjera e lule nën brezin poshtë çatisë. Ishte e ngritur me dy kate mbi katin përdhes. Siç ishim marrë vesh, i ndoqa të tre burrat me pëkulësi në një largësi të vogël, duke i mbajtur sytë të ulur poshtë me kujdes e duke mbajtur shënim vetëm me mend ndërsa kaloja tutje.

I zoti i shtëpisë na priti me shumë mirësjellje. Natyrisht, kjo nuk kërkonte që ai të më kushtonte mua vëmendje. Unë u ula përdhe, në një cep, siç më kishin porositur, e mbajta gojën dhe vëzhgoja përçark.

I zoti i shtëpisë bënte pa përtim kafe dhe ua jepte të tjerëve bashkë me duhanin. Dhoma ishte plot e përplot me burra shtatgjatë, të thatë, fare pak mund të ishin nën një metër e tetëdhjetë, të tjerët ishin mbi këtë gjatësi. Të gjithë kishin në brez fishekë mauzeri, pra historia për mauzerët është e vërtetë. Burrat janë të një tipi të dallueshëm: me qafë të gjatë, shpesh me mjekër të hequr, me hundë si kërrabë, që të jep një përshtypje të çuditshme si patë. E kam parë më vonë këtë tip ndërmyjet myslimanëve të Hasit e të Gjakovës. Shumë dukeshin të dobët e të thatë, por mbaheshin me të madh. Po mendohesha se mos ky tip i veçantë ka ardhur nga martesat e brendshme e vijueshme nga ana e gruas. Veshja e shton këtë pamje të gjatë e të hollë. Tirqet e ngushtë mbahen shumë poshtë, sa arrijnë në majë të komblikut dhe jeleku është shumë i shkurtër, kështu që mbetet një largësi rreth tridhjetë-dyzet centimetra ndërmyjet tyre, që ngjeshet fort me breza e rripa, nganjëherë tre breza të gjerë, njëri mbi tjetrin, me hapësira ku del këmisha. Kjo u jep një pamje sikur e kanë shumë të gjatë belin dhe kanë dyfishin e vertebrave të mesit.

Një zot shtëpie, që vinte i dyti nga rëndësia sipas mikpri-

tësit tonë, shprehu dëshirën që ta kalonim natën tjetër në shtëpinë e tij. Unë pranova të qëndroja.

Pati shumë biseda për gjakun. Shtëpia ku ishim kishte rënë në gjak me një shtëpi përtej rrugës, larg sa një e shtënë pushke, dhe ata i shtinin njëri-tjetrit nga dritaret, prandaj kishin vënë aty gurë mulliri. Vrima në mes të gurit të mullirit shërben fare bukur për të shtënë. Mauzerët e tyre të rinj ishin «gjakuar.»

I zoti i shtëpisë u ankua hidhur për kushtet që i shkaktinin këto gjëra, për mungesën e një qeverie të rregullt dhe për shumën e madhe të parave që duheshin hedhur kot për të blerë armë për vetëmbrojtje. «Kur nuk ka qeveri të mirë, qeveris e keqja», tha ai.

Ishte pothuaj mesnatë kur u rregulluam të gjithë. Mua më zuri gjumi sapo më preku koka shtratin. Dhe në orën 4 të mëngjesit hyri në dhomë i zoti i shtëpisë me një trokitje dhe bëri një rrapëllimë të madhe duke ndezur zjarrin e duke bërë kafën e mëngjesit.

Prifti që gjithashtu ishte ngritur e ishte shtritur, tashti më tha se ia kishin ndaluar prerazi që të më çonte mua në Guci ose të shkonte vetë. Unë desha të shkoja fare vetëm dhe ta provoja, besoja se kjo do të ishte e mundur, por meqë ata ngulën këmbë se do të më ndiqnin pas dhe kjo pa dyshim do t'i fuste në ngatërresa, unë hoqa dorë nga plani.

Dreka që njësoj si darka. Na lanë përsëri vetëm dhe na thanë të prisnim derisa të bëhej gati shtëpia tjetër për ne.

Disa burra të shtëpisë dolën me ne dhe na dorëzuan te burrat që ishin dërguar për të na pritur.

Mikpritësi ynë i ri ishte në stanin e tij, që e kishte për të kultotur tufat. Ishte në atë luginë përmes së cilës kishim ardhur.

Pasi kishim bërë një copë rrugë, prifti u tha burrave të ecnin para me kuajt dhe ne do t'i ndiqnim. Nuk kundërshtoi njeri. U ngjitëm në një kodër shkëmbore në mes të luginës dhe ndoqëm kreshtën e saj derisa mundëm të shihnim përtej kthesës.

— A ka dritë të mjaftueshme për fotografim? — pyeti ai.

— Çfarë do të fotografoni? — i thashë.

— Gucinë!

Dhe atje tej fushave pjellore, gjysmë i mbuluar nga pemët, shtrihej qyteti i vogël rreth tre kilometra larg.

Unë tashmë kisha humbur çdo shpresë për ta parë dhe mbeta e mahnitur.

Kisha pesë vjet që bëja përpjekje, nga hera e parë, të shihja këtë tokë të premtuar dhe tashti më duhej të kënaqesha duke e parë nga lartësitë. Por të paktën e kisha parë më në fund.

Njëri nga shoqëruesit erdhi të na gjendej. Ai tani na shpjegoi përse na kishin mbajtur të mbyllur. Në Guci ishte marrë lajmi se një kaur i huaj ishte andej pari dhe kishin dërguar një suvari për të hetuar e për ta kapur. Por mikpritësi ynë kishte qenë besnik, na kishte mbajtur të fshehur dhe na kishte përcjellë vetëm kur puna ishte rregulluar.

Dielli po perëndonte kur u kthyem nga kodra. Ishte ngrysur pothuaj fare kur arritëm banesën tjetër.

Për popullsinë edhe më të largët të Plavës, në malësinë mbi Gucinë, që kanë dëbuar më shumë se një qeveritar turk dhe trupat e tyre, më thanë se një pjesë e kanë prejardhjen nga fisi katolik i Hotit (këtë ma tha një burrë nga Mati), por të tjerët, të cilët «janë të paturp e mospërfillës» shumë, janë «shumë, shumë të vjetër» dhe mjaft kohë më parë quheshin paganë. Unë i pyeta se çfarë feje kishin këta paganë, por informuesi i ri dinte vetëm se ata sot janë myslimanë. Për të kjo fjalë nuk kishte ndonjë kuptim. Do të ishte interesant të merrej vesh nëse ata kanë kaluar drejtpërdrejt nga paganizmi në islamizëm. Nuk është diçka e pamundur.

Unë e lashë Thethin të nesërmen në mëngjes nga Shala e Poshtme me dy mushka të mira të bardha dhe me të zotët e tyre, që banonin në një kullë lart në një curr.

U nisëm për në Shosh të nesërmen, herët në mëngjes. Zbritëm tatëpjetë për në lumë, të cilin e kaluam mbi një urë të lartë prej druri. Duke ndjekur bregun e djathtë të lumit të Shalës, pas një cope rruge iu ngjitëm kodrës përpjetë përmes një pylli të mrekullueshëm me gështenja. Shala, po të kishte vendi ligje më të mira, do të ishte një luginë e lumtur. Ajo ka ujë të bollshëm, burime që rrjedhin me ujë të kristaltë nga shkëmbi; ka shumë lëndë druri, nuk i mungojnë as kullotat dhe atë tokë të punueshme që ka, e ka shumë pjellore. Lamë pas shumë kulla të mëdha dhe fusha me misër shumë të shëndetshëm, që i ruanin me kryqe druri të lyer me të bardhë.

Duke zbritur kapërcyem një përrua të vogël, degë të lumit të Shalës; u ngjitëm dhe arritëm te kisha e Shoshit.

Sipas traditës vendëse, pikërisht në Shosh erdhi duke ikur nga Rasha heroi Lekë Dukagjini. Një shkëmb, Guri i Lekë Dukagjinit, që ngrihet lart në kodrinën përmes luginës, shënon vendin ku ai ndali për herë të parë.

Në fund të javës ishte e diela e pashkëve. Kisha e vogël ishte plot. Disa kishin bërë katër orë rrugë. Dhe gjithnjë kur shkoja për meshë, pyesja veten më kot: «E ç'kuptim ka feja për këta njerëz?»

Nuk ka dyshim se ata u jepnin rëndësi të madhe simboleve të saj. Kryqi është një lloj hajmalie, e bëjnë mbi bukë, nëpër kodra, e gdhendin ose e vizatojnë mbi çdo derë, nën kulmin e strehës, e mbajnë në qafë dhe shumica e popullsisë katolike si mbrojtje e bën tatuazh në dorë, krah ose gjoks. Por me sa duket, ata nuk kanë asnjë ide për mësimet e vërteta të krishterimit.

Jezuitët, fatkeqësisht, kanë bërë një seri pikturash tmerruese dhe të neveritshme, ku tregohen torturat me të cilat do të ndëshkohen malësorët mëkatarë dhe me këto përpiqen t'i tmerrrojnë e t'i detyrojnë që të binden. Kam frikë se pak kanë dëgjuar për mëshirën e zotit. Dhe pikturat i bien ndesh qëllimit të tyre. Një herë dëgjova një burrë që e kërcënonin me zjarrin e ferrit, sepse bashkëjetonte me të kunatën, i cili u përgjigj: «Ne nuk duhet të jemi kaq mizorë, madje edhe zoti nuk është më mizor se ne.»

Sipas zakonisht, gjaku i mashkullit të fisit mund të merret sapo i merren flokët djalit të vogël. Për këtë arsye, më thanë, nënat me një djalë të vogël disa herë e shtyjnë prerjen e flokëve. Por kjo nuk quhet e rregullt.

Ndjenja popullore tashti duket se po ecën përpara zakoneve fisnore dhe ka shpresa që gjaku i fëmijëve së shpejti nuk do të kërkohet për gjakderdhje. Nëse nuk do të çlirohen nga rreziku i gjakut, fëmijët asnjëherë nuk do të dërgohen dot larg për të ndjekur shkollën.

Nga Shoshi, nëpër një rrugë mjaft të mirë, që kalonte nga qafa e Kirit, mbi malet që formojnë masivin ujëndarës midis Shoshit dhe Pultit të Poshtëm, shkuam te kisha e Kirit, dhe prej këtu zbritëm në lumin e Kirit, që ishte zbutur e shteruar ca nga thatësira e verës. Pas një ngjitjeje të vogël në bregun tjetër dhe një zbritjeje mbi një përrua, që derdhej në Kir, mbërritëm te kisha e Sumës aty nga ora shtatë.

Prifti nuk ishte aty, shtëpia ishte e mbyllur, po nuk na u desh të prisnim shumë për t'u strehuar. Zbriti një djalosh i hijshëm dhe na ftoi në shtëpinë e vet. Shtëpia ishte si stallë prej guri, një dhomë e gjatë pa dritare. Aty banonin tre burra e dy gra dhe që të gjithë iu përveshën punës menjëherë për të përgatitur diçka për ne. Një burrë vrapoi jashtë, preu disa degë të mëdha arre dhe më bëri një ndenjësë të epshme e të re-

hatshme në truallin jashtë derës, ku pushova për mrekulli. Tjetri u vërsul te një shesh përmbi shtëpi dhe thirri me të madhe, duke u rrotulluar nga të katër anët: «Kemi miq në shtëpi: një burrë nga Shkodra, dy nga Shala, një nga Shosni dhe një grua të huaj.» Thirrja jehoi përreth. Shtëpia ishte në gjak dhe kjo thirrje vlente për të paralajmëruar të gjithë ata që mund t'u interesonte se sonte ishte «kohë e ndaluar për vrasje». Një shtëpi me miq përjashtoj nga çdo detyrim. Dhe përsëri ndërsa drita zbehej në qiell, u dëgjua thirrja paralajmëruese: «Ne kemi miq». Sepse pikërisht në të errur gjakësori kërkon prenë e tij.

Ja se si kishin rënë ata në gjak: Djaloshi që na ftoi kishte qenë i fejuar që në foshnjëri me një vajzë. Kur ajo u bë për martesë i ati e shiti te një tjetër. Djaloshi nuk e kishte parë kurrë ndonjëherë vajzën, por kjo s'kishte rëndësi, nderi i tij ishte njollosur. Ai u nis dhe vrau një njeri nga familja e vajzës dhe e vuri nderin në vend; tani familja e të vrarit luftonte për ta vrarë atë ose ndonjë nga njerëzit e tij. Ai e shihte situatën me një kënaqësi të egër, sepse ishte i bindur se kishte vepruar drejt.

Unë isha shtrirë dhe dëgjoja ngjarjen, ndërsa të tre burrat ngulnin këmbë të na e shtronin me bollëk. Thërrën një qengj të gardhi afër portës dhe po merreshin me pastrimin e gatitjen e tij.

Pikërisht kur ishin lyer me gjak deri në bërryl — dan!, buçiti një pushkë dhe fiu vërshëlleu një plumb mbi kokat tona që prapa qoshes së murit. I hodhën përtokë thikat. Të tre burrat rrëmbyen martinat që vareshin gati te mbështetëset prej guri afër derës, dhe u vërsulën në ndjekje të menjëhershme. Një e qeshur e fortë u dëgjua sakaq. Kishte qëlluar një fqinj hokatar thjesht për shaka, për t'i bërë që të hidheshin përpjetë.

E shtrirë në gjethet e arrës, meqë isha e lodhur dhe nuk u shqetësova të çohesha, u kënaqa pa masë me këtë lojë.

Me ndihmën e Markos u shpjegova se vajzat në Angli ishin shumë të prirura për të prishur fejesat me lehtësi dhe kjo ishte krejt e zakonshme, madje edhe kur të riun e kishin zgjedhur vetë. Atë merrnin një tjetër, dhe asnjë vrasje nuk ndodhte. Mashkulli i jepte fund asaj meseleje dhe gjente ndonjë vajzë tjetër kur të mundte.

Ata u tmerruan. Djaloshi bërtiti me të madhe se krijesa të tilla nuk mund të quhen burra; një paburrni e tillë ishte e pabesueshme. Babai i vajzës duhet vrarë që e lejon të bijën të sillet ashtu. Ai mund ta detyronte të bindej, po të donte.

Ishin të një mendjeje se nuk mund të prisje të ndodhte ndryshe, sa kohë që u lejohej grave të jepnin mendime.

Tashmë ishte errësuar. Hymë brenda dhe u ulëm rreth zjarrit, ndenjor mbi shtrojat me fier. Ndërkohë qengji ishte shndërruar në katër gjellë: supë, mëlçi dhe veshka të pjekura në hell, mish të zier dhe mish qengji të pjekur me erëza. Ora kishte shkuar dhjetë dhe mua më kishte zënë gjumi, kështu që më zgjuan për të ngrënë. Dhe përsëri rashë në gjumë shumë kohë përpara se grupi i burrave të kishte mbaruar punë me të gjitha kockat. Të gjithë fjetëm përdhe, me përjashtim të të zotit të shtëpisë, i cili fjeti në një dhomë të vogël ose më mirë në një arkë me purteka, që varej si fole dallëndysheje në mur, e mbajtur nga një shtyllë nga poshtë. Shtëpia ishte tepër e pastër dhe të dyja gratë ishin shumë të rregullta e të qeshura. Marku u kishte thënë se mua më pëlqente qumështi, kështu që ato kishin bërë gati një enë plot me qumësht kur u zgjova në mëngjes. Do të duhet të kalojë shumë kohë para se unë t'i harroj ata njerëz aq të pritshëm e trimë, të cilët më strehuan dhe bënë çmos për mua, njerëz që jetonin sipas rregullave të tyre, që nuk e llogaritnin fare jetën kur vinte puna për të ruajtur të panjollësor nderin e tyre. Jo çdokush në ndonjë vend «të qytetëruar» do të ishte gati ta bënte një gjë të tillë.

Nga Suma udhëtuam drejt majës së malit që përfundon në Maranaj, kreu i malit në formë katrore që duket nga Shkodra, dhe para nesh u shpalos panorama e mrekullueshme e liqenit të Shkodrës, fushat e verdha të ndara mirë dhe malet, majë pas maje, që zhdukeshin në hapësirën e pafund në diellin verbues.

Përsëri zbritëm te lumi i Kirit, atje ku ai derdhet në luginë, ndërsa rrënojat e Drishtit ngriheshin thikë drejt qiellit në majën e kodrës prapa.

pak. Me fthikën time të xhepit, që ishte e mprehtë si brisk rroje, ia hoqa shpejt këpucën. Hoqa cohën e kapelës sime, e grisa në rripa dhe ia lidha këmbën fort. Pastaj mbetëm në një mëdyshje shumë të madhe. Të ngjiteshim mbrapsht ishte e pamundur, e po ashtu si ta mbanim Markun në shpinë, si të vazhdonim rrugën. Vetëm po të mbërrinim poshtë deri te lumi, atëherë mund të udhëtonim me kuaj pjesën tjetër të rrugës.

Matanë lumit ishin disa burra nga Dushmani, të gatshëm për të na kaluar në bregun tjetër. Ishin të zhveshur dhe me një pamje shumë të çuditshme: secili kishte nga një lëkurë deleje të fryrë, të lidhur përpara me një te krahët dhe te këmbët e veta.

Një burrë nga Berisha, i zbukuruar kesisoj, kapërceu lumin drejt nesh me të shpejtë, duke qëndruar mbi ujë me ata kacakë dhe duke përdorur krahët si rrema. Filloi një zhurmë e madhe, por, meqë unë isha e zënë se po i bëja banjë këmbës së Markut në lumin e ftohtë, nuk i vura rëndësi. Burrat tanë ndërkohë ishin duke fryrë gjashtë lëkurë delesh, të cilat i lidhën me një trinë prej thuprash të njoma. I fryjnë lëkurët me gojë duke u mbushur thellë me frymë dhe duke u fryrë fort në njërin nga cepat. Lëkurët e mëdha morën formë brenda pak çasteve. Besoj se ata do të mund të frynin edhe gomën e makinës.

Kuajt i lidhën dhe një dushmanas u fut në ujë bashkë me ta. Rrjedha i çoi poshtë lumit, ndërsa qiraxhiu i tmerruar bërtiste e thoshte se po t'u hynte në vesh qoftë edhe një pikë ujë, kuajat do të mbyteshin menjëherë. Ata dolën në bregun tjetër shumë larg teposhtë. Potera e tmerrshme vazhdonte. Qiraxhiu e kaloi lumin i pari. Ai u shtri me bark mbi trinë, me këmbët të mbledhura, meqë trina ishte e shkurtër. Shalat ishin vënë palë-palë mbi shpinë të tij për t'i mbajtur të thata. Berishasi u zhyt me të i kapur pas trinės dhe e shtynte me përplasje të fuqishme të këmbëve. Ky ishte udhëtimi i parë i këtij lloji për qiraxhiun, ndaj bërtiste me të madhe nga frika, por me zgjuarsin e nxorën matanë jo shumë larg. Pastaj burri nga Berisha u kthye për të më marrë mua. E mbështolla aparatin pas në kurriz që të mos më lagej.

Nxituam poshtë të takonim Markun, i gjori kishte dalë në breg midis një grumbulli të keq shkëmbinjsh, të cilët duhej t'i kapërcente.

Burrat nga Dushmani u hodhën përsëri në lumë dhe pas pak nuk dukeshin më midis shkurreve.

Ne u kthyem të kacavareshim në faqen e pjerrët, të tjerët na ndoqën duke mërmëritur. Për fat të mirë ngjitja që e shkur-

tër dhe Markoja arriti duke e ndihmuar. Iu afruam një shtëpie të vogël dhe hymë në oborr. Na nxorën stola, por ishin të shqetësuar. U mblodhën ca njerëz dhe prifti me Markon u hëngrën me ta mjaft kohë e me zë të lartë. Një burrë i gjatë, me fytyrë të hequr ishte kokëshkëmb. Thoshte se ishte lënduar nderi i Berishës, meqë lumin e kaluan miqtë me ata të Dushmanit dhe vetëm gjaku mund ta lante, në veçanti i djalit që na shoqëroi.

Unë u thashë se kisha bërë një rrugë të gjatë për t'u bërë një vizitë si mikeshë; unë kisha vizituar shumë fise, të cilat ishin kënaqur duke më parë. Në rast se Berisha nuk më donte, unë do të kthehesha prapa. Nuk dëshiroja të ngjallja pakënaqësi.

Zhurma u pakësua e u kthye në një mërmërimë të ulët; neve na sollën kafe, gjë që e mendova se ishte shenjë e mirë.

Ne ndenjëm jashtë derisa të bëhej dreka dhe e gjithë çështja u ringjall. Ishte puna e pagesës për kalimin e lumit. Nëse kalimi i takonte Berishës, unë do t'ua paguaja njësoj sikur ata të Dushmanit të mos më kishin ndihmuar fare. Ata e refuzuan këtë prerazi. Ata nuk donin paratë por nderin, do të pranonin para vetëm për dy kalimet që kishin bërë. Ata të Dushmanit u kishin marrë pjesën e punës dhe këtë fyerje nuk mund ta shlyenin paratë. Megjithatë, ajo që u dhashë unë u pëlqeu. M'ua më shfajësuan. Por çështja tjetër ishte, nëse unë kisha ardhur në këtë mënyrë, a duhej të më prisnin mirë apo nuk duhej të më qasnin fare. Ndoshta unë isha një mik i turqve. Ata nuk donin t'u shkelte në tokat e tyre asnjë mik i turqve.

Ne u ndamë si miq të mirë. Natyrisht, u përhap lajmi për ardhjen time. Asnjë grua e huaj nuk ishte parë ndonjëherë në këto vise, të nesërmen erdhën të më vizitonin disa nga krerët. Ata më pyetën fije e për pe për vendin tim dhe qeverinë e tij. Kur u siguruan që unë nuk isha as myslimane, as e krishterë ortodokse, u sollën shumë miqësisht dhe e ndien veten shumë të nderuar që unë kisha bërë një rrugë aq të largët për t'i parë. U vinte keq vetëm që nuk kisha sjellë me vete shumë ushtarë për të vendosur një qeveri të re.

Njëri prej tyre, duke i rënë pushkës me pëllëmbë tha: «Këto janë armiqtë tanë më të këqij. Le të vijnë ushtarët, t'i marrin armët, të bëhet një qeveri e mirë dhe ne do të bindemi».

Nëse ata i besonin një qeverie dhe do të trajtoheshin mirë, fiset malësore nuk do të ishte e vështirë të qeveriseshin. Ata kanë një forcë të mrekullueshme bindjeje kur besojnë se bindja është e nevojshme dhe zakonisht i binden zotit të shtëpisë absolutisht. Kështu, për shembull, këtu ka një grup të madh

prej katër shtëpish, që drejtohen nga katër vëllezër, të cilët tani kanë lidhje mjaft të largëta me ata që u nënshtrohen, por të gjithë kërkojnë dhe gjejnë bindje të plotë për të vetmen arsye se fuqia drejtuese i takon kësaj dege të familjes dhe unë nuk gjeta dot arsye tjetër.

Berisha dhe Merturi i Gurit janë bajrak i Pukës. Anëtarët e Berishës e të Merturit (fisi që ndodhet në bregun tjetër të Drinit) thonë se janë fiset më të vjetra të malësisë dhe në kundërshtim me praninë në këto krahina të tipit shtatshkurtër e flokëzi, ngulin këmbë se flokëverdhët janë shqiptarë të vërtetë.

Berisha u mbahet me rreptësi kanuneve të maleve. Ajo nuk përfaqësohet në Xhibalin e Shkodrës, por është nën kajmekamin turk të Pukës.

Paratë e gjakut në Berishë duhet të paguhen brenda dy vjetëve. Shuma shkon nga gjashtë deri në shtatë qese, që i bie rreth 21 deri 28 lira stërlina. Mund të paguhen pjesë-pjesë dhe nuk është e domosdoshme të jenë monedha. Shpesh pranohen pushkë martina si pjesë e pagesës. Duhet t'i paguhet një qese edhe pleqve të gjyqit dhe një kajmekamit të Pukës. Por përfaqësuesi i qeverisë turke rrallë merr një kuotë.

Berisha ishte në gjak me Krasniqen, me Dushmanin dhe kishte shumë gjaqe edhe brenda fisit. Dhe ashtu siç i shkon një vendi primitiv, është plot me gjëra magjike. Më kërkuam të jepja mendim për gjurmën magjike në dorën e një burri.

Është e përhapur mjaft përralla se dikur në Shqipëri kanë sunduar çifutët. Ka shumë të ngjarë që kjo lidhet me traditën e një feje tjetër në këtë vend para se të vinte krishterimi. Meqë nuk ka qenë as krishterimi as myslimanizmi, gjindja ka menduar se ka qenë feja çifute sepse nuk lejohej ndonjë tjetër. Ka shumë mundësi që në malësitë e thella të ketë lulëzuar paganizmi deri në kohë mjaft të vona.

Markoja e kishte këmbën më mirë dhe ai betohej se mund të udhëtonte, por nuk ishte ashtu. Ishte doemos i nevojshëm një shteg ku mund të kalohej me kalë. Prandaj nga Tplana dhe Merturi nuk mund të shkonim, kështu që u kthyem në Dushman.

U nisëm që në katër të mëngjesit. Ngjitja e parë ishte shumë e përpjetë dhe unë e ndjeva veten të mërziur, sepse po u sillja shumë shqetësime. Sapo arritëm në majë, rruga u bë shumë e mirë, ecëm nëpër Mërturin e Kukësit dhe përmes një pylli të madh ahu gjatë faqes së malit. Tutje poshtë, në të majtë, rridhte Drini me malet shkëmbore e të thata të Tplanës përtej.

Tplana mban një rekord të keq: vdekjet vjetore për shkak

të plagëve të pushkëve janë dyfishi i shumicës së fiseve të krishtera. Është një fis shumë i vjetër. Shllaku dhe Gashi janë degë të tij. Shllaku e Tplana janë fise të vogla të krishtera, Gashi është i gjithë mysliman, thuhet se është i pasur dhe përbëhet nga 800 shtëpi. Kjo krahinë është krejt e pashkelur.

Po ecnim përmes pyllit kur pamë anash një gur të madh. Një vajzë, që na ishte aq e mirë, pothuaj shënjtore, kishte bërë be se do ta çonte atë gur në kishën e Berishës. Me ndihmën e mrekullisë ajo e mbajti një rrugë të gjatë, por këtu në pyll ajo dëgjoji zërin e fyellit të një bariu dhe ngriti sytë dhe e pa: ai ishte i pashëm. Ajo i harroi ato punët e shenjta që i kishin marrë mendtë dhe e pushtuan tani mendime tokësore. Shkëmbi i ra nga kurrizi dhe kur u përpoq ta ngrinte përsëri, e pa se i kishte ikur fuqia dhe guri kishte mbetur aty edhe sot e kësaj dite.

Midis Merturit të Kukësit dhe Apripës së Gurit kaluam pranë një kullë të shkëlqyer, Kukdodës, me një karakoll të lartë guri, gjithë frëngji dhe me shumë gurë që mbanin shenjën e kryqit. Në oborr ishte një shtëpi tjetër më e vogël dhe një koçek misri prej thuprash.

Ndaluam për të ngrënë pranë një burimi në Apripë të Gurit afër Drinit.

Deri tani rruga kishte qenë e lehtë, por zbritja në lumë ishte me të vërtetë shumë e keqe: ishte një truall shkëmbor i shkrifët. Marku e zgjidhi thjesht, duke u ulur dhe duke rrëshqitur. Kuajt zbritën grumbull, duke hedhur një shi gurësh, aq sa na u desh të fshiheshim pas shkëmbinjve.

Trapi i bërë nga dy trungje të gërryera e të lidhura me thupra dhe që shtyhej përpara me ndihmën e ca rremave prej druri të punuara trashë, ndodhej në anë të një shkëmbi që dilte mbi ujë; rrjedha ishte e shpejtë dhe e fuqishme. Ca burra të zhveshur, me lëkurat e fryra të lidhura para trupit, silleshin në breg dhe lëviznin si balona. Njëri u nis me dy kuajt tanë, duke u kapur pas majës së kepit, pastaj u përfshi nga vorbulla dhe zuri të përpiqej me të gjitha forcat për të dalë jashtë saj, duke u thirrur kuajve, duke i drejtuar dhe duke i tërhequr. Ata dolën nga uji shëndoshë e mirë pak më poshtë. Tani ishte radha jonë.

Trapthi i çmendur ishte mbushur përgjysmë me ujë. Ne u grumbulluam te dërrasa e mesit, së bashku me shalat. Tre burra — një i zhveshur lakuriq — e drejtuan deri te fundi i kepit. Atje na rrëmbeu rryma, na rrotulloi si fije kashte dhe na mori përpara; uji po kalonte anët e trapit. Burrat vozitën si të marrë;

ne kaluam përmes rrymës dhe u përplasëm me një grumbull gurësh — dy nga njerëzit kërcyen jashtë trapit, u kapën te një litar që nuk ishte gjë tjetër veçse një degë e gjatë e tharë hardhie, notuan ca, pastaj e tërhoqën. Trapi u soll përçark, ngeci në cektësirë dhe ne u hodhëm në breg.

Burri lakuriq shkoi të merrte rrobat e tij më të mira dhe të vishej, meqë do të ishte shoqëruesi ynë për në Nikaj. Pjesa tjetër e udhëtimit ishte më e lodhshmja. Nuk kishte rrugë. Shoqëruesi asnjëherë më parë nuk i kishte çuar kuajt në këtë rrugë. Nuk kishim ç'të bënim vec të ecnim në këmbë dhe në vend që të na dilte më mirë, na doli më keq.

Krasniqja sipas gojëdhënës vjen nga Bosnja (Shih te Hoti). Në kohë të hershme, kur Krasniqja ishte ende e krishterë, bartinjtë të udhëhequr nga një Nikollë erdhën dhe u vendosën këtu. Ky Nikolla na kishte një vajzë shumë të shëmtuar dhe vetëm me një vesh. Ai nuk po i gjente dot burrë dhe ajo na bëri një djalë me një arixhi. Nikolla e pranoi këtë djalë dhe prej tij e kanë prejardhjen nja njëqind shtëpi të Nikajt. Ata quhen të gjithë Curraj dhe nuk bëjnë martesë me shtëpitë e tjera të Krasniqes, sepse e kanë prejardhjen nga e bija e Nikollës. Ky është i vetmi rast i prejardhjes që ndiqet në rrugën e një vajze, të cilin e kam ndeshur midis viseve të Shqipërisë së Veriut.

Nikaj nuk ka ndonjë zyrtar turk dhe (ashtu si dhe Mërturi) i detyrohet një lidhjeje sa për emër, kreut të famshëm të Krasniqes, Shaban Benakut.

Praktikisht këtu nuk ka asnjë formë qeverisjeje. Popullsia e egër nuk i bindet as këshillit të vet të pleqësisë. Këta njerëz të mjerë, tepër të varfër, të veshur shpesh me rreca që mezi u mbulojnë lakuriqësinë, të dobët, të zeshkët, pretojnë në këto lugina të egra, pa njohur rregull tjetër veç instikteve të veta primitive. Dhe në këtë vend shurdhan ishte thënë që unë të ndalesha.

Nuk mund të udhëtonim më tej për shkak të këmbës së Markos të shkretë. Unë pagova qiraxhiun dhe kuajt i lashë të lirë.

Banorët më pritën jashtëzakonisht mirë. S'ka gjë që t'i kënaqë ata më shumë se bisedat e gjata pa mbarim dhe diskutimet. E vetmja gjë ku ata ishin kundër meje, ishte kapela ime prej kashte. Ata kurrë s'kishin parë kapelë të tillë më përpara, dhe thanë haptazi se ishte një budallallëk, gjë pa vlerë dhe e shëmtuar. Kur e hoqa dhe e lidha kokën me një peshqir e me një shami duarsh, duke imituar banorët e fisit, dhe pastaj u ula

këmbëkryq përtokë midis tyre, ata u kënaqën pa masë, si fëmijët, dhe ishin gati të më derdhnin rrëfimet për gjakun e tmerrin që janë pjesë e rutinës së amullit të jetës së tyre.

Në rastet e hakmarrjes për gjak nuk është e rregullt që t'i merren armët dhe gjërat e tjera trupit të të vrarit. Gjakmarrësi vret për të larë nderin, jo për të vjedhur.

Në Malësinë e Madhe kurrë nuk merren armët. Por kjo ndodh në disa nga fiset më të egra të Dukagjinit, në Berishë e në Nikaj, midis tyre.

Nikaj tashti është në gjak me Krasniqen gjithashtu dhe ka shumë gjaqe brenda fisit. Dhe për gjaqet në fis, si zakonisht, gjithë faji u hidhet grave. Ato ikin nga burrat e jetojnë me burra të tjerë, janë djaj, në të vërtetë, dhe për shkak të tyre bashkëshortët dhe burrat e tjerë vrasin njëri-tjetrin. Më thanë se mjaft fëmijë ishin të jashtëligjshëm sepse gratë u iknin. Por ata e pranonin hapur se i rrihnin dhe në përgjithësi i trajtonin keq gratë e tyre, ndërsa gratë nuk kishin asnjë rrugëdalje tjetër veç atij me të cilin martoheshin. Unë u thashë se në këto rrethana ato natyrisht që do të iknin. Kushdo do ta bënte, edhe unë vetë. Kjo gjë e tronditi edhe priftin franceskan, i cili kundërshtoi. «Por ato janë in matrimonio»*. Meqë qenkan in matrimonio, ky burrë i vlershëm na mendoka se do të ishte e pamundur për gruan e mjerë, edhe kur martohet me një njeri të huaj për të cilin nuk ka asnjë ndjenjë, të bjerë në dashuri me dikë tjetër.

Madje edhe Kanuni i Lekës jo gjithnjë respektohet në Nikaj. Pagesa e parave të gjakut nuk e ndalon gjithnjë gjakmarrjen. Në një rast të kohëve të fundit, gjaku ishte pushuar prej dy vjetësh. Por kur i biri i njërit që e kishte pushuar gjakmarrjen u rrit e u bë pesëmbëdhjetë vjeç dhe kur ishte tani kreu i familjes, shpalli se meqë nderi i familjes ishte shitur kur ai ishte fëmijë, ai nuk e quante veten të lidhur nga betimi, kështu që doli me armë dhe vrau një burrë nga shtëpia tjetër. Dhe gjakmarrja nisi përsëri.

Njerëzit vinin për të më parë pothuaj çdo ditë, më sillnin dhurata, si pite mjalti ose raki, dhe më luteshin t'u gjeja një formë të re qeverisjeje. Unë u thashë se ishte në duart e tyre të panisnin një qeverisje më të mirë. Mjafton të dëgjonin priftin para se të vendosnin për të shtënë me pushkë dhe të zbatonin këshillat e tij. Ata m'u përgjigjën: — Si mund t'i bindemi një njeriu me një copë letre? Ai nuk ka ushtarë që të na detyrojë. Duhet të kemi ushtarë që t'u bindemi!

* Lat. duke qenë i martuar.

Markoja iu lut atyre të mendonin për të ardhmen e shpirtit të tyre. Njëri e kundërshtoi me mprehtësi. Ai e mohoi çdo përgjegjësi për shpirtin e vet. Prifti i tha se shpirtin ia kishte dhënë zoti.

— Shumë mirë atëherë, është punë e zotit të kujdeset për të. Unë kurrë nuk i jam lutur atij të më jepte shpirt.

Kur Markoja i përmendi mundimet e përjetshme, ai iu përgjigj se mundimet e trupit të tij nuk do ta preknin, sepse ai do të kishte vdekur dhe do të ishte shumë e padrejtë nga ana e zotit që të mundonte shpirtin e tij për mëkatet që ka bërë trupi. Shpirti i tij i shkretë nuk ka bërë asgjë. Të gjithë ata, me sa dukej, e shihnin shpirtin si diçka krejt të veçantë nga identiteti i tyre, ndoshta si një zog që del nga goja e atij që po vdes, siç paraqitet në fletët e shtypit fetar për dy grosh. «Kur unë vdes, nuk më bëhet më vonë se çfarë do të ndodhë me shpirtin tim» — kjo ishte ideja e tyre e përgjithshme. Vetëm dy gjëra i quanin me rëndësi: të mbanin kreshmët e të varroseshin në tokë të shenjtëruar. E vetmja arsye që gjeta për dëshirën e tyre që të varroseshin kështu, ishte se toka e kishës ishte e tyrja dhe ata kishin të drejtë të varroseshin atje ku u pëlqente. Por oborri i asaj kisha ishte vendi më i shkretë e më i braktisur që unë kisha parë në ndonjë fis të krishterë. Varrezat kishin vetëm nga një gur të pagdhundur, asnjëri nuk kishte ndonjë kryq ose shenjë tjetër. As nuk dukej se i jepnin ndonjë vlerë shërbimit të varrimit. Sipas rregullit të kishës, kushdo që është nisur me qëllimin e njohur për të marrë gjakun, por është vrarë vetë, nuk do të varrosset në tokën e shenjtëruar, sepse ka vdekur me mëkatet e qëllimit për të vrarë në shpirtin e tij. Para pak kohësh, një burrë u nis për të vrarë një gjakës të tij, por u plagos vetë për vdekje. Prifti u nis me nxitim që ai të rrëfehej. Por i plagosuri nguli këmbë se i vinte keq që nuk arriti ta lante nderin dhe vdiq i papenduar. Prandaj prifti e ndaloi varrimin në varrezën e kishës, por fisi erdhi dhe e varrosi aty. Atëherë ipeshkvi dërgoi urdhër të prerë që trupi të zhvarrosej menjëherë, dhe kështu u bë, e të varrosej gjetkë. Kjo bëri përshtypje të madhe dhe ngjalli pakënaqësi, ka mundësi që nuk ia ka arritur efektit të dëshiruar.

Shërbesat kishtarë për shumicën e tyre nuk kanë ndonjë kuptim e prandaj as nuk kanë ndikim. Para pak ditësh një grua hvri në kishë kur prifti po shërbente meshën, eci drejt e te altari dhe i tha: «O atë, dua të më shkruash një letër». Ai nuk ia vuri veshin, kështu që ndërsa po ngrinte kelshenjtin, ajo e kapi për krahu dhe ia përsëriti kërkesën me zë më të lartë. Shërbyesi i

tij, për çudinë e saj, e nxori jashtë. Unë nuk gjej tjetër gjë që ata t'i besojnë vërtet, përveç «Kanunit» dhe thënies që përbën kodin e tyre: «Nuk ka ushtarë që të na shtrojnë, kështu që ne mund të bëjmë si të duam.»

Por ata i mbahen fjalës së dhënë dhe mund të jenë të ndershëm pa asnjë njollë. Kështu shërbëtori i priftit, një plak shumë i lashtë, një herë kishte ndenjur pothuaj pa ngrënë fare për katër ditë, duke e tmerruar të zotin. Atë e kishin lënë të ruante shtëpinë plot me ushqime, por ai kishte ngrënë vetëm ca thërrime. Ai tha se të tjerat nuk i përkisnin dhe nuk e dinte a kishte të drejtë t'i prekte.

Malësorëve u pëlqejnë hokat. Zakonisht janë rrëfime me një marifet të suksesshëm. Ja një: Një malësor bleu një gomar në pazar dhe u nis me të. Dy vjedhës e ndoqën pas. Njëri ia hoqi kapistallin gomarit dhe e mori me vete. Tjetri e vuri kapistallin në qafë dhe eci pas malësorit. Kur vjedhësi i parë ishte larguar me gomarin, i dyti nisi ta tërhiqte kapistallin e të ankohej. I zoti i gomarit u kthye prapa i habitur dhe pa se gomari ishte zhdukur e në vend të tij ishte një njeri. «Ç'u bë gomari im?» pyeti ai. «Për fat të keq unë jam ai fatkeq, — tha vjedhësi. — Një magjistar më kishte kthyer në gomar prej pesëmbëdhjetë vjetësh. Tashti i ka ardhur fundi magjisë. Unë nuk kam asgjë dhe nuk di ku të vete.» Malësori zemërmirë e lëshoi dhe i dha disa para.

Afshi i nxehtë që ishte varur mbi tokën e etur prej disa muajsh shpërtheu në shtrëngatë. Gjëmimet kërcisnin pa pushim, përplaseshin e jehonin nga një mal te tjetri. «Po lufton dragoni me dragonin!». Këto ndeshje të frikshme bëhen në ajër. Kuçedra përpiqet ta dërrmojë njerëzinë me rrëke e vërshime, kurse dragoni i bie me rrufe. Kur lind një fëmijë me një pendë nën krah, kjo është shenjë se ai do të bëhet dragua. E ëma nuk duhet të përmendë pendën, sepse ai vdes menjëherë. Ka shumë të ngjarë që shën-Gjergji ka qenë një dragua. Gjithmonë Dragoni është mashkull dhe kuçedra femër. Dragua mund të jetë edhe një kafshë mashkull.

Sapo Markoja u bë për të rrugëtuar, ne u nisëm për në Shalë (për t'u kthyer ngadalë në Shkodër nëpër rrugën më të lehtë), me dy mushka të mira dhe me dy burra nga Nikaj si udhërrëfyes.

Shtegu përpjetë malit ishte shumë i mirë për Markon që ecte mbi kalë gjithë kohën. Arritëm një luadh të mirë me bar te burimi i Drinit të Zi, një degë e lumit Nikajt, i fshehur në ahishtën e madhe. Këtu dy udhërrëfyesit tanë, që ishin pak të

trashë, i lanë mushkat t'u shpëtonin kur po u jepnin ujë dhe na humbën shumë kohë. Duke u ngjitur vazhdimisht përmes pyllit me kilometra, arritëm në fund të tij dhe pamë majën e malit që ngrihej pranë nesh me përpjetësi marramendëse, një gur gëlqeror i bardhë e i ashpër që shndriste i gjallë, pa asnjë bar e pemë. Populli e quan Mali i Bardhë. Ishim në majë të Qafës Nermandjesh*, nja 1500 metra lart, që është kufiri i Nikajt dhe Shalës. Zbritja për Abat është e lehtë.

Shala, ashtu si Nikaj, i ka qejf emrat turq, por e ka të ndaluar t'ua shesë vajzat myslimanëve dhe i djeg shtëpinë atij që guxon ta bëjë këtë. Ata i grabisin vajzat lirisht nga Nikaj, duke shkaktuar shumë gjakderdhje. E ndonëse janë të ndershëm brenda fisit, ata e kanë qejf të grabisin çdo gjë përtej kufijve të fisit. Një malësor nga Vuthaj kishte ardhur për të kërkuar një lopë «të humbur». Ata të Shalës e kishin ngrënë dhe mohonin çdo gjë lidhur me të.

Në të gjitha malet pashë vetëm katër lojëra, dhe dy prej tyre vetëm një herë. Njëra ngjan si një variant i lojës «Djepi i maces» dhe quhej «Kambave-pulavet». Ajo përfundon me një figurë me tre gishta, si këmbë zogu. Spangoja lidhet rreth këmbës dhe rreth duarve. E dyta është «Kocka e nyjave» dhe luhet me guralecë.

Dy të tjerat luheshin vetëm nga djemtë. Një djalë qëndron i përkulur me duart poshtë, ndërsa një tjetër i hidhet sipër; një i tretë futet nën të. Qëllimi i atij që është sipër është të godasë mbrapa me kokë atë që është poshtë. Nëse e godet, ai fiton dhe djali i goditur duhet të rrijë i përkulur. Nëse gabon, duhet të përplasë kokën për tokë, gjë që shkakton shumë të qeshura.

Te loja e katërt një djalë ruan një top brenda një kufiri të caktuar, ndërsa djemtë e tjerë përpiqen ta nxjerrin topin jashtë rrethit. Kur topi nxirret jashtë, ruajtësi i topit duhet t'ia hedhë atij që e goditi dhe ky, në rast se goditet para se të arrijë në vendin e sigurt, bëhet ruajtësi i topit. Topi bëhet me gjethe fieri, kështu që nuk të kënaq shumë.

Një djalë guximtar pesëmbëdhjetëvjeçar më kërkoi t'i bleja një nuse. Ai nuk donte të bënte punë grash. Jetonte me të gjyshen dhe s'kishte asnjë grua — kështu që i duhej të gatuante vetë.

Më tregoi me gisht një vajzë afër tij dhe tha se ishte e shitur te një burrë i moshuar, i shëmtuar. Ajo e gjuajti me gurë e zemëruar, por ai ngulte këmbë. Ajo dinte vetëm që ishte e

* Qafa e Ndërmajnës.

shitur, dhe se vitin tjetër do të shkonte te burri, për të cilin nuk kishte asnjë ide. Jetonte me të motrën dhe me nënën e ve. Babai dhe xhaxhai i qenë vrarë të dy kohët e fundit. E ëma kishte shkuar në festën e Shoshit dhe ende nuk ishte kthyer.

Ajo u kthye përsëri te kasollja e saj dhe menjëherë filloi të qante e të vajtonte sa të dhimbsej. Motra kishte marrë dhinë e vetme dhe kishte shkuar për ta kullotur në kodër. Një nepërke e kishte pickuar në gjuhë dhe ajo kishte ngordhur. Të dyja vajtonin: «Oh, dhia ime, dhia ime, dhia ime e vetme! Ka të tjerë që kanë gjithë ato dhi, e pse nepërka vetëm tonën kafshoi!» Të qarat e tyre të dhimbshme u dëgjuan derisa u lodhën. Ato nuk qanin vetëm për qumështin e dhisë, që ishte i rëndësishëm për jetën e tyre, por kishin dhe frikën e nënës, se mos i rrihte kur të kthehej.

Kjo u zgjidh lehtë. Unë u dhashë para për të blerë një dhi qumështi. Lehtësimi që u erdhi papritur pas një nate dëshpërimi, shkaktoi një rrëke lotësh. Dhe mirënjohja e vajzave dhe e nënës ishin tepër prekëse.

U nisëm nga Shala për në Theth, ku takova përsëri atë djallë të mirë që na kishte shërbyer si udhërrëfyes për në Vuthaj. Ai kishte qenë këtu që atëherë për të blerë misër dhe na tregoi se, sikur të mos kishte qenë myslimani plak, që na kishte miqtë e tij, ne do të na kishin kapur. Ai qëllimisht na kishte mbajtur të mbyllur, sepse një spiun nga Gucia po na kërkonte. Pasi u larguam ne, ai u pyet nga autoritetet pse nuk kishte njoftuar menjëherë për ardhjen tonë, sepse e dinte që asnjë i huaj nuk ishte i dëshirueshëm në krahinë. Ishte përgjigjur burrërisht se shtëpia e tij s'e kishte pasur kurrë zakon të tradhtonte mikun. Tha se e dinte që isha e huaj, por isha sjellë shumë mirë. Ai pranonte ata miq që donte dhe do të më strehonte përsëri po ta kërkoja unë një gjë të tillë.

Të gjithë mikpritësve të mi, katolikë dhe myslimanë, u detyrohem aq shumë sa nuk lahem dot me ta. Vetëm shpresoj të tregoj atë fill prej ari të pastër që fshihet poshtë një natyre nga jashtë të ashpër.

Duke kaluar nëpër Bogë, mbërritëm në Shkrel nga e njëjta rrugë si më parë. Ishte vizita ime e tretë këtu, kështu që e ndjeva veten krejt si në shtëpi.

Duke ardhur drejtpërdrejt nga zemra e Pultit, u befasova shumë me ndryshimin aq të dukshëm fizik të njerëzve — ishin më të bukur, me konstrukt më të mirë, dhe një numër mjaft i madh ishin me sy gri e me flokë të bukur.

Në Turqi kishte kryengritje kudo: Shemsi Pasha ishte vra-

rë në Manastir, Osman Pasha ishte kapur, kishte zëra për një qeveri të re. Ne qeshëm me të madhe duke lexuar një gazetë austriake, e cila e përshkruante Shemsiun si «një karakter i panjollë», por kishte fare pak lajme të përcaktuara dhe ne shprehëm mendimin se tani ultimatumi që do të dërgonte Malësia e Madhe për të hequr Shaqir Beun e urryer nga posti i sergjerdarit të malësisë do të dëgjohej. Ende më tingëllojnë në vesh ankimet e hidhura të gjithë malësorëve, kërkesat e tyre të ngutshme për t'i ndihmuar kundër turqve. Dukej se ajo «diçka», e cila «duhej të ndodhte një ditë», ishte para nesh dhe se çasti psikologjik, siç e quajnë romancierët, kishte ardhur. Të nesërmen herët në mëngjes ne u hipëm kuajve dhe arritëm shpejt në Shkodër. Ishte 27 korrik. Shkodra ishte e gjithë në lëvizje nga lajmi për kushtetutën. Cfarë? Kur? Si? Ku? Pse? Askush nuk e dinte. Asnjë konsullatë nuk kishte ndonjë hollësi zyrtare. Gjithçka që dihej ishte «kushtetuta».

KREU VIII

SHPALLJA E KUSHTETUTËS

Shkodra e pranoi zyrtarisht kushtetutën vetëm më 2 gusht. Herët në mëngjes njerëzit filluan të marshonin drejt fushës së stërvitjes para ndërtesës qeveritare, nën diellin që shkëlqente, përmes një reje pluhuri të bardhë. Turma ishte në pjesën më të madhe me myslimanë, në fillim erdhën disa të krishterë të qytetit, pastaj u bënë më shumë. Një zyrtar turk hipi mbi një podium dhe lexoi një shpallje që s'dëgjohej turqisht (një gjuhë që e kuptonin fare pak vetë), pastaj e ndoqi një hoxhë me një shpallje tjetër. U ngjit lart një shqiptar katolik, mësues shkolle, mbajti një fjalë të papërgatitur më parë shqip dhe njerëzve u erdhi zëri.

Për të krishterët veçanërisht, ky ishte një çast suprem.

«Jemi të lirë! Jemi të lirë!», thirri një i moshuar. «Kam gjithë jetën që e pres këtë çast. Tani, lavdi zotit, do të vdes i qetë e i lumtur!»

E pamundura kishte ndodhur. Dita e Shqipërisë kishte ardhur. Ndjenjat e ndrydhura në shekuj shpërthyen dhe populli si fëmijë kridhej në rrëkenë e gëzimit dhe të shpresës.

Ka vetëm një mënyrë me të cilën shprehet gëzimi: duke shkrehur armët. Të gjithë kishin armë dhe të gjithë qëllonin. Festet verbuese prej pambuku të bardhë dhe vishnje të myslimanëve, muret bojë portokalli të kazermave, flamujt e kuq të ndezur të turqve, të dy bandat me veglat vezulluese që lëshonin njëherësh tinguj të ndryshëm, pipëza çjerrëse dhe daullja shurdhuese e katër arixhinjve, retë e tymit dhe lumi i shkëndijave që përhapte baruti i keq dhe, mbi të gjitha, qielli i rëndë, pa re dhe i kaltër, ishin përfshirë në atë hare të madhe të paharrueshme. Është një hare e jashtëzakonshme të ndodhesh në mes të zhurmës marramendëse të të shtënave të vazhdueshme.

Këngët dhe të shtënat vazhduan deri në orën dy të mëngjesit. Plumbat vërshellenin pa pushim mbi çatitë — të nesërmen

mblodhëm shumë prej tyre — por nuk ndodhi asnjë fatkeqësi, asnjë luftim në rrugë, as edhe një dehje. Pa asnjë forcë policie, u mbajt një rregull i përkryer.

Pas më tepër se katërmëdhjetë orësh me qitje të forta, Shkodra ra në gjumë, dhe fjeti deri në drekë, kur u zgjua për t'u gëzuar dhe qëlluar përsëri, derisa nuk mbeti asnjë fishek në dyqanet e armëve.

Të parët që erdhën ishin postribasit, më 6 gusht, me katër flamuj, flamuj të mëdhenj me një dorë, një shpatë, një hënëz, dhe një yll në sfondin e kuq me një bordurë jeshile — Suma, Ura e Shtrenjtë dhe Drishti. Shkodra ishte çmendur krejt. Tregu ishte mbyllur. Kënga kombëtare «Shqiptari», e ndaluar nga autoritetet, që deri atëherë dëgjohej vetëm në male ose në ndonjë rreth të ngushtë, jehonte nëpër rrugë aq sa na u mërzit. Sikur të shtënat të pushonin ndonjëherë, ne do të habiteshim pa masë.

Unë isha në qendër të gjithçkaje. Të gjithë më njihnin. Kaq e madhe ishte dalldia e lirisë, e vëllazërisë dhe e barazisë, sa më ftuan të vizitoja xhaminë e vjetër të Shkodrës, xhaminë e plumbit; dhe unë shkova, për habinë e disa konsujve të huaj, të cilët ishin përpjekur më përpara të merrnin leje, por kishin dështuar.

Ishte një vizitë e mahnitshme. Më thanë — nuk e di se sa është e vërtetë — se isha femra e parë kaure që ishte lejuar të hynte brenda saj, se nuk ishte nevoja të hiqja këpucët (dhe unë megjithatë ashtu veprova), se mund të fotografoja, se tani ishim të gjithë të lirë dhe të barabartë.

Thuhet se më parë ajo ka qenë kisha e shën-Markut, mundet edhe ka qenë, ndonëse kishte pësuar shumë ndryshime. Xhamia ishte katrore, me një kube të madhe, hajati katror ishte i rrethuar me kolona, kokat e të cilave ishin me siguri të një kohe më të lashtë se pushtimi turk. Rrugina e brendshme që formonin kolonat rreth hajatit, ishte e mbuluar me shumë kube të vogla, të veshura me plumb, të cilat edhe i jepnin emrin. Gjithashtu më ftuan në disa xhami të vogla aty afër — ndërtesa pa rëndësi. Rëndësi kishte që ato i hapën dyert për një femër kaure, madje me gjithë këpucë.

Pjesëtarët e fiseve më përshëndetën me gëzim, më vunë armë në duar dhe më morën me vete. Zbrita në rrugën kryesore duke shkrehur fishekë me martinë dhe vrapova te sheshi i katedrales, duke qëlluar me revolverët që më vinin në duar.

Festimet mbaruan. Ishte koha për t'u kthyer në male. Tani erdhi kulmi dramatik. Të burgosurit ende vështronin me keq-

ardhje nga hekurat, duke pritur çdo ditë lirimin e çdo ditë të zhgenjyer. Shkova te drejtori i burgut për ndonjë lajm; por nuk kishte asgjë. Malësorët filluan të largoheshin nga qyteti. Të burgosurit ishin të dëshpëruar. Dy ishin shaljanë dhe i thërrisnin fisit të tyre: «Shaljanë, na shpëtoni!» Të dyqind të burgosurit u bashkuan me ta. Shala u betua se nuk do të largohet nga qyteti, përderisa të liroheshin të gjithë: edhe pjesëtarët e fiseve që nuk kishin ikur u betuan për ta përkrahur Shalën.

Shkodra ishte e shqetësuar. Shala qetësisht lëshoi një ultimatum me këtë gjuhë: «Na falni shkeljet tona. Na kanë urdhëruar të lidhim besën midis nesh, të paqtojmë armiqësitë tona të gjakut, dhe t'i falim ata që kanë shkelur ligjet e fisit. Ne bindemi. Por edhe ju gjithashtu duhet të falni. Në qoftë se dyert e burgut nuk hapen deri nesër pasdite, ne do t'i hapim me forcë!»

Kjo iu dërgua valiut të ri. Ne qëndruam në pritje, duke pyetur: «A u bë paqe?» Pjesëtarët e fisit, mjaft të qetë, silleshin sikur nuk kishte ndodhur asgjë. Vetëm priftërinjtë e tyre, si ndërmjetës, nxitonin lart e poshtë, nga fisi te vali, të shqetësuar, por të ndërgjegjshëm se kishin në duar letrat.

Më në fund, vonë në mbrëmje, takova një prift të mirënjohur që vinte nga ndërtesa qeveritare. «Ç'lajme kemi?», e pyeta. «Jemi betuar të mos tregojmë asgjë», tha ai. Më vështroi me fitoren që shkëlqente në sytë e tij, dhe ia plasi të qeshurit. «Ju faleminderit!» i thashë, «ju kuptova». Dhe në mesnatë, heshtazi, të dyqind të burgosurit u liruan.

Në shtatë të mëngjesit të së nesërme, u zhvillua një festë përfundimtare, jashtë katedrales, para një grumbulli admiruesish. Të dy shaljanët e liruar të veshur me rroba festive, që ua kishin sjellë për këtë qëllim, dhe tashmë të armatosur gjer në dhëmbë, silleshin rretheqark si të marrë, duke u përqafuar me të gjithë shokët e tyre. E stolisur me një shall të kuq e të bardhë — ngjyrat e kushtetutës — u solla përreth si e marrë, duke u shpërndarë cigare të gjithëve.

Shala nisi pastaj një valle të mrekullueshme, e vetmja valle malësore që kam parë. Katër burra morën një valle madhështore, duke ecur në majë të gishtave dhe duke lëkundur krahët, duke thirrur ndërkohë, por të pashoqëruar me muzikë. Një djalosh me një xhamadan të kuq të errët, që e kishte humbur njërin krah, vringëllonte një shpatë së bashku me të tjerët. Duke kërcyer si një maniak dhe duke lëshuar britma të forta, mbërriti përpara meje. Në ato çaste, sidoqoftë, unë u përkisja maleve. Edhe unë zura të bërtisja; ai bërtiti më fort se unë, u hodh më lart e rrahu më rreptë. Edhe unë kërcëva, tunda kra-

hët, brita. Mblodha gjithë fuqitë e mia në një britmë frikësuese, mjaft të fortë, për të mbuluar zhurmën e përgjithshme. Turma e shikuesve, përfshirë dhe klerikët e grumbulluar, buçitën nga të qeshurit dhe më duartrokitën. Hareja e djaloshit ishte e pakufishme; ishte i bindur se ua kishte kaluar të gjithëve. Burrat që u ndodhën më afër më zgjatën shishet me raki, një numër i madh më falenderuan për shtesën e bukur që i kisha bërë shfaqjes. Qëllova me të gjitha pisqollat që më zgjatën.

Shkodra ende besonte. Dhe me lirinë e re, hapi një klub për zhvillimin e gjuhës shqipe, që ishte ndaluar deri atëherë.

Përsa u përket konsullatave, asnjë prej tyre nuk dukej të kishte as më të voglin besim te kushtetuta. Disa u tallën hap-tazi me të, dhe e bënë të ditur se, meqë ajo nuk u përshtatej planeve të tyre kombëtare, nuk do të lejohej të kishte sukses. Pra, ajo kishte armiq jashtë dhe po bënte armiq edhe brenda.

KREU IX

NË VISET E DISKUTUESHME: GJAKOVA E DEVIÇI

U lidh një besë e përgjithshme deri për shën-Mitër (6 nëntor). Mua s'më mbante vendi ngaqë ishte rasti për të qenë e para e huaj që do të hynte në krahinat «e mbyllura» në kushtet e gjendjes së re, prandaj bëra kërkesë përmes konsullatës për një tesqere që të udhëtoja deri në Prizren. Kisha si qëllim Gjakovën. Autoritetet e xhonturqve ishin të kënaqur që një grua angleze do të shihte me sytë e vet regjimin e ri, prandaj e dhanë menjëherë lejen. Unë personalisht kisha plot siguri te besa që nuk shkelej.

Do të kalonim në krahina myslimane, kështu që Markoja e rregulloi të udhëtonim me dy qiraxhinj myslimanë me një karvan për në Prizren.

U nisëm nga Shkodra në orën 3 të mëngjesit me një qiraxhi, Renin, nga Gjakova. Kaluam fushën nëpër një rrugë të mirë që të nxirrte në breg të Drinit, ndoqëm krahun e djathtë deri në Vaun e Dejës dhe e kaluam me një trap. Vau i Dejës është kufiri i Mirditës dhe kryeqyteti legjendar i Pal Dukagjinit, i cili, thuhet, sundonte nga Vau i Dejës deri në Gjakovë. Por këto histori janë të paqarta.

Udhëtuam përpjetë luginës së Drinit, një tokë pjellore, e pasur me misër e bar, me lëndë druri e ujë, kapëm karvanin me dhjetë kafshë barre të ngarkuara rëndë me dengje, që vinin erë lëkurë dhie, dhe u ndalëm në mbrëmje në Gomsiqe, te një degë e lumit Drin, lumi i Gomsiqes. Karvani ngriti kampin në një fushë: Marku dhe unë u strehuam te qela e kishës. Ngarkimi i kafshëve të nesërmen mbaroi në orën 7 të mëngjesit.

Zvarriteshim shumë ngadalë, një zvarritje e lodhshme. Çdo ngarkesë lëvizte e duhej sistemuar pas çdo zvarritjeje. Rreth orës 4.³⁰ mbërritëm te një han jo larg Pukës. Njerëzit dhe kafshët ishin të rraskapitur; zumë vend në një fushë për të kaluar natën. Ujë kishte me bollëk. Kuajt, të liruar nga ngarkesat, fjuan për të kullotur, duke paguar dy pens për kokë.

Puka është një fis i madh prej 7 bajrakësh: Puka, Komani, Dushaj, Qereti, Çiri, Berisha dhe Merturi i Gurit, Kabashi. Është pjesërisht mysliman e pjesërisht i krishterë. Puka është vendi i mbledhjes për të gjithë. Tri ditë më parë ata kishin festuar «kushtetutën» dhe ishin gëzuar shumë, siç tha hanxhiu. Tani ata donin të dinin çfarë na qenka kjo Kushtetutë.

Karvani u nis nga ora 6, ne si zakonisht pimë kafën e zezë, në vend të mëngjesit dhe iu ngjitëm kodrës për në Pukën e mirëfilltë, që është thjesht një grumbull kasollesh, midis të cilave kolibja e kajmekamit ishte diçka më e mirë. Rrotull ishin disa nizamë, por na lanë të kalonim pa na pyetur.

Zbritëm teposhtë në Arst, një luginë pjellore, një pjesë e tokave të Mirditës, bajraku i Spaçit që ndërfitet në Pukë, dhe nga mesdita arritëm te hani i Arstit. Ky han nuk kishte asgjë, as edhe kafe. Unë dhe Markoja hëngrëm mbeturinat e pulës së darkës, që i kishim ruajtur.

Siç tha hanxhiu, tregtia nuk ishte më ajo e kohëve të mëparshme. Më parë deri njëqind kuaj përnjëherë binin në këtë han. Hekurudha për Selanik e kishte dëmtuar Shqipërinë; sepse gjithë qarkullimi që kalonte për Shkodër e Durrës tani ishte larguar. Ata do të ngeleshin keq të gjithë. Asgjë tjetër veç hekurudha drejt Adriatikut, për të cilën ishte bërë aq zhurmë, mund ta shpëtonte vendin, prandaj Kushtetuta të nxitonte për këtë punë.

Arsti shtrihet buzë lumit të Gojanit. Ne ndoqëm lumin nëpër një luginë gurishtore, që cektësohej deri në burimin në rrugë të kalimit, te Qafa e Malit.

Ka një gëzim që nuk venitet kurrë: vështrimi i parë në një vend të panjohur. Në anën tjetër të qafës, poshtë nesh, shtrihej një luginë e mrekullueshme, e veshur dendur me pyll ahu, kurse përtej shtrihen viset të cilat dy popuj rivalë i quajnë djepin e tyre, një nga qoshet më pak të njohura të Evropës.

Unë nxitova teposhtë e etur, nëpër një shteg të vështirë e të tatëpjetë deri në Flet. Fletit është mysliman, me përjashtrim të gjashtë familjeve.

Ne ecëm shpejt teposhtë luginës së Goskës, kaluam hanin e Sakatit dhe nëpër një zbritje të pjerrët dolëm në Drin; e kaluam me sukses duke na treguar udhën një vendës, i cili m'i mori hejbet e i mbajti mbi kokë. Ishte një punë mjaft delikate, lumin mund ta kalosh kështu vetëm në mot shumë të thatë.

Duke ndjekur Drinin një copë rrugë, deri në bashkimin me Krumën, ne iu ngjitëm luginës së Krumës dhe dolëm në tokat

e Hasit. Një shkëmb i madh si mur, që ngrihet në bregun e majtë të rrjedhës, njihet si kështjella e Lekë Dukagjinit.

Hasi është një fis i madh që thuhet se ka nga 600 deri në 1000 shtëpi, shumica e të cilave janë myslimane. Ndahet nga Drini i Bardhë prej fisit mysliman të Lumës nga njëra anë, dhe në anën tjetër ka Krasniqen po myslimane. Tokat e Hasit përfshijnë malet e Pashtrikut, për të cilat mirditasit thonë se kanë qenë vendi i tyre i parë. Ata u shpërngulën në shtëpitë e sotme dhe viset e tyre i zunë pastaj hasjanët që nuk kanë lidhje me Mirditën.

E lamë Krumën dhe udhëtuan në një pllajë të lartë të valëzuar, prej dheu të shkrifët, të mbuluar me shkurre dushku të parritur, të djegur e të përcëlluar nga dielli. Nuk kishte as ujë, as hije.

Një mik mysliman i qiraxhiut e përshëndeti dhe na ftoi të hanim mesditë në shtëpinë e tij. Ai na tha se burimi më i afërt në këtë rrugë është dy orë larg, po ai kishte boll ujë. Ne e pranuan me mirënjohje ftesën dhe e ndoqëm përpjetë kodrës. Ai kishte dy shtëpi pranë e pranë, dy kasolle krejt prej druri, me përjashtim të oxhakut e të vatrës prej balte të bëra në një anë.

Nuk na pyeti por na shtroi rrogizat nën një pemë. Gratë e shtëpisë, pa ferehe, na shihnin nga pragu i shtëpisë më tutje dhe morën një shtambë të madhe me ujë të freskët, por na e dërguan me një djalë. Na u afruan disa burra që ishin mjaft të sjellshëm.

Mikpritësit tanë kurrë nuk kishin parë një grua të huaj të veshur allafirënga në vendin e tyre dhe e quajtën ardhjen time më tepër një shaka. Më e sakta që mund të thuhet, ishte e pazakonshme që një kaur të udhëtonte haptas përmes Hasit në Gjakovë, i paarmatosur. Vetëm besa e bënte këtë të mundur. Ata kishin dëgjuar për Kushtetutën, por nuk e dinin çfarë ishte, dinin vetëm që ishte bërë një besë lidhur me të.

Ishin të gjithë të po atij tipi si burrat e Gucisë, të gjatë, të thatë, trupngushtë, me hundë të madhe si sqep e pothuaj pa mjekër, një gjedhe e çuditshme si shpend që duhet të jetë krejt myslimane.

Ata kishin mjaft tokë, por ajo ishte shumë lart dhe nuk kishin ujë. Këtë vit kishte qenë thatësirë dhe të gjitha kullotat ishin përvëlur. Vendi thanë se quhet Puka Zarisha. Ajo nuk shënohet në hartën austriake, e cila për gjithë këtë krahinë është me shumë gabime.

U kthyem në shtegun tonë, dhe për nja një orë, ecëm për-

mes shkurreve të pluhurosura të dushkut, pastaj hymë në një pyll, ku u dhamë ujë kuajve të një burim, pas dy orësh, dhe nxituam, sepse ishte krejt e domosdoshme të arrinim para së të ngrysej. Kaluam pranë disa shtëpive prej druri të Helshanit dhe rrugës s'takuam shpirt të gjallë. Ishte një vend i egër e i shkretë. Një ngjitje e gjatë na solli në majë të Qafës së Prushit dhe në fushën poshtë shtrihej Gjakova, me një varg kodrinash ndërmjet nesh dhe qytetit me çati të kuqe, që shquanin përmes pemëve, me minare të holla të bardha, që vezullonin të brishta si zambakë.

Më në fund, zbritëm të brigjet e Erenikut dhe të një urë guri me shtatë harqe, si zakonisht pa parmakë anash, e ngushtë, e pjerrët, një urë turke me një hijeshi të guximshme të ndërtime, që të bën t'ia falësh faktin se mund të përdoret vetëm nga këmbësorët dhe madje është shumë e papërshtatshme edhe për ta. Lartësia madhështore e harkut të mesit e ngre atë në një lartësi ku nuk e arrijnë vërshimet e forta të dimrit.

Në bregun e përtejme shtrihej Gjakova, me një vezullim të florinjte në muzgun e mbrëmjes. U drejtuam për të shtëpia e priftit, ku Marku, si mik i vjetër, u prit me përzemërsi. Kushëriri i Markut, mësuesi, u shfaq menjëherë.

Pas dymbëdhjetë orësh udhëtimi pothuajse pa ndërprerje dhe pas ushqimit të paktë, pranova me qejf rakinë e vendit dhe kafën turke dhe thashë të pushoja deri në darkë. Por nuk ia del dot mikpritjes shqiptare: mësuesi kishte ikur menjëherë në shtëpi, sapo u takua me ne, dhe më thanë se ishte gati për të na pritur në çast. Isha bërë gjithë pluhur e djersë dhe nuk isha larë prej tri ditësh; pa le rrobat, këpucët e çorapet nuk i kisha hequr fare, kështu që u kërkova të falur. Marko ngulte këmbë se isha shumë e pastër dhe dukesh shumë e bukur. Prifti më zgjati një broke me ujë e një peshqir dhe më dhanë pesë minuta leje.

Mezi eca nëpër rrugën me kalldrëm që të çonte të godina e shkollës. Kalldrëmi bëhet prej gurësh të mëdhenj të parregullt që vendosen afër e afër për të bërë një rrugë. Nuk mund ta quash rrugë të shtruar. Nuk ka fjalë në ndonjë gjuhë të Evropës për ta shprehur. Ky është kalldrëmi. Kur mungon ndonjë gur, nuk e di se si mund të hiqet, por kjo ndodh ndonjëherë, mbetet një gropë e thellë ku mund të thyejë fare mirë këmbën njeriu ose kafsha që ecën mbi të. Kalldrëmi është një mënyrë e lirë për ndërtimin e rrugës; ai nuk prishet kurrë sepse askush nuk mendon të udhëtojë me kafshë ose të ecë mbi të në qoftë se

gjen ndonjë zhteg për t'i dredhuar atij, por kur një rrugë e tillë kalon afër një qyteti, ka shumë të ngjarë të prishet nga njerëzit, të cilët ndërtojnë shtëpi me gurët e saj.

Fatmirësisht godina e shkollës ishte afër. Ishte mbledhur një grup i madh njerëzish të veshur shumë hijshëm, të gjithë të zellshëm për të më uruar mirëseardhjen. Një bijë e shtëpisë, e martuar në Prizren, po bënte vizitën e parë të saj në shtëpi që kur ishte martuar dhe ishte me veshjet e plota të nuses prizrenase, krejt magjepsëse.

Flokët i kishte të ndarë prapa kokës dhe të thurur në dy gërsheta, njëri lart e tjetri poshtë. I poshtmi varej si bisht derri dhe ishte i zbukuruar me disa monedha. I sipërmi përbënte një si top të ngjeshur në majë të kokës dhe qëndronte në një pikë mbi ballë (këtu e ka ndoshta burimin shamia e kokës me majucë që mbajnë gratë katolike shkodrane). Mbi këtë bazë vinte një mori monedhash ari të rremë, tre vargje me monedha dhe një medalje ari në mes. Flokët anash ishin qethur shkurt, me gjatësi të ndryshme, dhe qenë të lyer me yndyrë; formonin dy tufëza që vareshin në të dyja anët e fytyrës. Sipër fare vinin shtatë rreshta me gurë të çmueshëm dhe monedha që vareshin deri te shpatullat.

Një jelek, një material i fortë, i punuar me ar, një këmishë e bukur e bardhë prej mëndafshi, e qëndisur, një shall i trashë prej mëndafshi me vija jeshile e portokalli disa metra i gjatë, i mbështjellë rreth saj derisa këmisha shndërrohej në një gjë pa formë e kaba, dhe dimitet e bardha të gjera me copa ari te nyjat, kjo ishte veshja e saj. Zonjat e tjera me veshje shkodrane zunë të qeshnin me të, ndërsa gruaja e mësuesit, e cila ishte veshur allafrënga dhe dukej krejt pa vend në atë mjedis, paraqitej në rolin e një modeli të shkëlqyer. Por nusja e Prizrenit ua kalonte të gjithave. Stringlat e saj të çuditshme dhe plot shkëlqim e detyronin të rrinte si e ngrirë, si ikonë bizantine, dhe fytyra e zbehtë e flokët pisë të zinj i jepnin një efekt zbu-kurues shkëlqimit të arit dhe të ngjyrave.

Vetëm të nesërmen, kur e pashë sërish, munda ta kuptoja veshjen e saj. Isha dhe shumë e lodhur. Sofra e mikpritjes ishte shtruar me vezët e skuqura të zakonshme, pjepër të prerë rris-ka-rriska, djathë, rrush dhe ëmbëlsira; kishin bërë ç'ishte e mundur me një çiltërsi të vërtetë shqiptare. Si zakonisht, në fillim u shtrua rakia, e shoqëruar me meze, një zakon ky fort i vështirë kur je i lodhur dhe ke nevojë të hash mirë. U përpoqa të flisja italisht me nusen e mësuesit dhe të ushtroja shqipen time të paktë me të tjerët me gjithë gjymtyrët që më dhimbnin,

me dhimbjen e kokës të padurueshme dhe stomakun bosh; ndërkaq, për mirësjellje, duhej të zbraza dhe gotat e rakisë. Në dhomë të merrej fryma. Mezet dhe rakia ishin tërë kënaqësia e Markut. Shumë shqiptarëve u pëlqen më fort kjo pjesë e gostisë sesa ushqimet që vijnë prapa. Dhe të gjithë ishin të lumtur.

Gjakova është në vilajetin e Kosovës. Ky vilajet ka qenë një pjesë e rëndësishme e Perandorisë së madhe Serbe në mesjetë. Serbët e sotëm e shohin atë si të tyren dhe për rimarrjen e saj, të rinjtë serbë shohin hije, kurse pleqtë shohin ëndrra.

Gjakova u themelua nga shqiptarët pas rënies së Perandorisë Serbe dhe, natyrisht, është një qytet shqiptar. Nga dy mijë shtëpitë e saj të çuditshme, vetëm njëqind janë të ortodoksëve serbë. Ata janë të veçuar në anën e kundërt të qytetit nga katolikët dhe kanë fare pak ose aspak marrëdhënie me ta. Një katolik më tha se nuk kishte qenë kurrë në lagjen e serbëve. Të dyja kishat kanë më shumë mosbesim për njëra-tjetrën se sa për myslimanët. Afër Gjakovës nuk ka fshatra serbe.

Myslimanët e Pejës nuk e kishin pranuar kushtetutën dhe betoheshin se nuk do të pranonin asnjë ligj që të ndërhynte në të drejtat e tyre. Serbët përreth Beranës (pjesë e fisit të Vasojeviqëve) ishin shumë të zhgënjyer nga ajo. Ata nuk donin të qëndronin më nën sundimin turk.

Lajmi se në të ardhmen të gjithë do të quheshin osmanë, i zemëroi si serbët, ashtu edhe shqiptarët. Ishte një lojë tjetër për t'i mbajtur ata nën sundimin turk. Fuqitë e krishtera nuk duhej ta lejonin një gjë të tillë. Tani për tani të gjithë e pranonin se kjo ishte «tamam ëndërr», por ata prisnin një zgjim të keq, dhe serbët, pa marrë parasysh faktin që në shumicën e vendeve janë pakica, kishin ende iluzione për dëbimin e të gjithë myslimanëve dhe për mëkëmbjen e Perandorisë së madhe Serbe.

Pjesën tjetër të kohës e kalova në lagjen katolike. Gjakova gjithnjë ka qenë e njohur për argjendarët e saj. Është një e vërtetë interesante se në të gjithë Shqipërinë e Veriut, pothuajse i gjithë punimi i argjendit bëhet nga të krishterët, dhe ky zanat është i trashëgueshëm në familje. Modelet, pra, ka shumë të ngjarë të jenë thjesht shqiptare dhe rrjedhin nga kohët paraturke. Në Gjakovë, Prizren, Prishtinë dhe Mitrovicë, të gjithë argjendarët ishin të krishterë.

Siç mund të pritet, Gjakova pëlqen gjërat e mbinatyrshme dhe janë të shpeshta ndodhitë e mrekullishme. Në një shpat mali të thepisur, në të majtë të rrugës për në Prizren, është një shpellë magjike. Për kilometra të tëra ajo zgjatet nën tokë

dhe asnjë nuk e di se sa larg shkon; disa thonë se ajo shkon madje nën Drin. Në të ndodhet një qytet i madh dhe i lashtë, ku tani nuk banon asnjëri, por pazari vazhdon të jetë i mbushur me gjërat më të bukura dhe më të mira: fruta, mish, peshk, arturina dhe veshje të bukura. Po sikur ndokush të guxojë dhe të prekë ndonjë nga këto, pishtari i tij fiket menjëherë dhe një tufë gjarpërinjsh ngrihen dhe e copëtojnë në errësirë. Dhe ata nuk janë gjarpërinj: janë orët (shpirtrat) që ruajnë shpellën. Asnjë njeri nuk ka guxuar të futet në shpellë për shumë vjet.

Thashë se unë do të guxoja dhe kërkova të më udhëhiqnin për te vendi, por askush nuk guxoi të më çonte. Dhe ky nuk është i vetmi vend që ruhet në këtë mënyrë të çuditshme.

Jo larg nga Gjakova, në një kodër, janë mbeturinat e një kishe. Një mysliman u përpoq të gjente thesare atje, por u vra në çast nga rrufeja në një qiell pa re. Disa burra, që nuk e dinin mirë rrezikun që i priste, shkuan për të nxjerrë gurë për ndërtim, por një tufë gjarpërinjsh u hodh menjëherë nga toka dhe shkelësit mezi shpëtuan. Sepse orët mund të marrin çfarëdo forme që u pëlqen: si zogj, si kafshë, si gra ose si gjarpërinj.

Tani së fundi një burrë po kthehej në shtëpi me një qerre, kur menjëherë të dy qetë ranë në gjunjë përpara gërmadhëve; kur shenjtëria e një vendi faktohet jashtë çdo dyshimi, askush nuk guxon të përzihet më me të.

Sa për tregime aventurash, mund të mbledhësh prej tyre sa të shkruash një vëllim të tërë. Ja historia e një martese që kishte ndodhur 30 vjet më parë:

Historia e nuses së shëmtuar.

Ishte një djalë i ri, i cili banonte në një fshat afër Gjakovës. Babai i kishte vdekur. Ai rronte me të motrën dhe me nënën. Oh, sa e shëmtuar ishte e motra! Ajo nuk ishte fejuar që në fëmijëri, zakonet e qytetit ndryshojnë nga ato të maleve, kështu që nuk po dinin se si ta martonin. Natyrisht, nuk ia tregonin kurrë njeriu, por sidoqoftë, kur një vajzë është shumë e shëmtuar, të gjithë e dinë.

Një ditë djaloshi shkoi në Prizren për punë. Aty u takua me një djalë prizrenas dhe menjëherë u bënë miq të ngushtë; secili i tha shokut në mirëbesim se ishte në gjendje të mirë ekonomike dhe dëshironte të maritohej shpejt.

«Do të të jap motrën time!» — thirri prizrenasi.

Familja banonte në një fshat afër Prizrenit dhe nuk ishte keq të lidheshe me të. Gjakovari pranoi menjëherë: «Edhe unë do të të jap motrën time të dashur si shkëmbim.»

Pra, kjo u vendos. Secili shkoi në shtëpi të vet shumë i kënaqur. Por nëna e prizrenasit nuk ishte budallaqe.

«Çfarë di për këtë vajzë?», pyeti ajo. «Prit pak. Do të shkoj ta shikoj një herë.»

Plaka ia hipi kalit dhe u nis. Kur e pa nëna gjakovare, e kuptoi fort mirë pse kishte ardhur. «Ma lër mua atë,» i tha të birit. Shkoi me vrap te porta tjetër dhe ftoi vajzën e pashme të fqinjit t'i vinte në kopsht.

Nëna prizrenase hyri brenda. Nëna gjakovare e priti me njerëzi, me kafe e embëlsira. Shkëmbyen fjalë me mirësjellje, por rregullat e shoqërisë së mirë nuk e lejonin nënën prizrenase të kërkonte të shihte nusen e saj të ardhshme. Së fundi i treguan kopshtin dhe aty pa vajzën e bukur. Plaka u kthye në shtëpi dhe foli mirë për vajzën. Nusja u mor në kohën e duhur dhe martesë u festua. Kur gjithçka mbaroi, dhëndri ngriti vellon me padurim dhe pa nusen e tij të shëmtuar. I zemëruar, u betua se kurrë s'do t'ia jepte motrën e tij të bukur gjakovarit si shkëmbim. Por martesë ishte caktuar, dhe kur erdhi dita, krushqit gjakovarë, tridhjetë burra trima dhe të armatosur më së miri, morën rrugën drejt lumit, në gjysmë të rrugës midis dy fshatrave, ku do të takoheshin dhe do të merrnin nusen. Por nuk gjetën kurrfarë nuseje. Ndenjën e pritën. Koha kalonte. Nëse nusja nuk vinte shpejt, do të bëhej tepër vonë për ta marrë në shtëpi atë natë. Dy nga pleqtë e familjes së dhëndrit kapërcyen lumin dhe nxituan për te shtëpia e nuses. Kur mbërritën te porta, njëri prej tyre nxori jataganin dhe i ra derës me dorezë.

— Çfarë doni?

— Kam ardhur për nusen.

— Largohu, nuk ka nuse këtu.

— Më jep nusen, në mos po të mora shpirtin.

— Nuk ka nuse këtu, po të them.

— Ka.

— Nuk ka.

Ata mallkuan njëri-tjetrin dhe u shanë «Qen e bir qeni!»

Gjakovari i ra derës më fort dhe i dha ultimatumin:

— Do t'ju djeg shtëpinë. Do t'ju nxjerr zorrët jashtë. Ma jepni atë nuse, ose po sjell tridhjetë burra dhe do të djegin gjithë fshatin.

Djaloshi prizrenas doli nga dera e mbrapme dhe vrapoi për te kryeplaku i fshatit.

— Kanë ardhur dy burra dhe duan të më grabisin motrën.

— i tha.

— Dy? Përzëri!

— Po thonë se do të sjellin tridhjetë të tjerë dhe do të djegin fshatin.

— Tridhjetë? A ua ke premtuar motrën?

— Por, por... — Ai u përpoq që t'ia shpjegonte.

— S'kam ç'të bëj. Nuk mund ta djegim fshatin për hatër të motrës sate. Ti ua paske premtuar, dorëzojua menjëherë.

Ai u kthye përsëri në shtëpi.

— Dëgjoni këtu: do ta merrni në rregull, por jo sot. Ajo nuk është gati. Nuk i ka lyer flokët me të zezë, pastaj...

— Ehu, s'na prish punë kjo! Te ne ka bojë flokësh sa të duash. Sille këtu ose i solla të tjerët!

Të zotët e shtëpisë e nxorën vajzën jashtë. Dhe kështu gjakovari siguroi një nuse të bukur dhe hoqi qafe motrën e tij të shëmtuar.

KREU X

PRIZRENI

Strema e parë që kishim pajtuar për të na çuar në Prizren u rekuizua nga një bej mysliman në çastin e fundit. U nisëm më në fund një mëngjes, në orën tetë e gjysmë.

Rruga mjaft e mirë ndiqte bregun e majtë të Erenikut deri te Ura e Terzive (ura e rrobaqepësve), një urë e madhe prej guri me 11 harqe, që thuhej se ishte ndërtuar 300 vjet më parë nga rrobaqepësit e Gjakovës e të Prizrenit.

Si kaluam lumin në va, udhëtuam gjatë bregut të djathtë dhe dolëm në bregun e Drinit të Bardhë. Ereniku bashkohet me Drinin në një hon të ngushtë, ku një kodër ngrihet mbi ultësirë, brigjet i bashkon një urë e lartë me një hark të madh, Ura e Fshait. Udhërrëfyesi ynë papritmas mbushi martinën dhe u sul të qëllonte dy pata të egra në lumë. Gjuetia doli me sukses.

Udhëtuam përgjatë ultësirës, në bregun e djathtë të Drinit, duke lënë në të majtë një fshat mysliman, Gjurthin, dhe në të djathtë një tjetër, Rugovën; që të dy kishin xhami. Si kaluam Drinin, u ndalëm në mesditë te hani i Krushës, një han i posandërtuar me qerpiçë, pronarët myslimanë të të cilit ishin shumë të sjellshëm. Vazhduam udhëtimin nëpër një fushë pjellore të mbjellë bukur me misër, grurë e duhan, dhe pasi kaluam nëpër Pironë, një fshat i madh mysliman mbi një vend të ngritur, u shfaq Prizreni poshtë në luginë, me rrënojat e një kalaje të vjetër dhe me muret e bardha të kazermave moderne në lartësitë matanë.

Fati po më ndihte jashtë mase. Prizreni ishte një nga qytetet që kisha ëndërruar dhe tani po e shihja me sytë e mi.

Kënga e princ Nikollës, kënga që përmbledh në pesë vargje idenë e madhe serbe — këngë që e di çdo nxënës shkolle serb «Përpara, përpara, më lër të shoh Prizrenin», jehonte në kujtesën time. Kisha parë banorët e fiseve të Malit të Zi që e kë-

donin me lot në sy. E kisha dëgjuar ta këndonin fshehtazi në Bosnjë, ku ajo është e ndaluar nga qeveria austriake.

Pas Luftës Ruso-Turke, ku turqit e mundur duhej t'u bindeshin kërkesave të Evropës, dëshira më e shtrenjtë e popullit serb ishte ta shikonte Prizrenin, zemrën e Perandorisë së vjetër Serbe, kryeqytetin e car Dushanit, që të bëhej i tyre së shpejti.

Duke sjellë këto gjëra ndër mend, ne hymë në qytet.

Prizreni ishte një qytet i madh dhe shumë piktoresk. Ai shtrihet në të dyja anët e Bistricës së Prizrenit (një degë e Drinit), dhe në anë të malit, prej ku shpërthejnë e dalin burime të panumërta me ujë të kulluar dhe të ftohtë. Sasia e ujit është shumë e madhe dhe lumi do të ishte shumë i gjerë sikur të mos ndahej në tre kanale në nivele të ndryshme, të cilat furnizojnë qytetin dhe punishtet.

Rrugët mbahen mjaft të pastra, ndërsa qyteti është plot jetë e gjallëri.

Por edhe miku më i mirë i serbëve është i detyruar ta pranojë se ai është një qytet shqiptar mysliman. Mitropoliti serb prej kohësh më ishte qarë se serbët ishin një pakicë e vogël, por nuk ma kishte marrë mendja të ishin aq pak — një pikë ujë në oqean.

Regjistrimi i bërë kohët e fundit, pas Kushtetutës, jepte këto shifra:

Shtëpi myslimane	: 3500
Shtëpi serbësh (4320 banorë)	950
Shtëpi shqiptarësh katolikë	180
Shtëpi vllhësh.	180

Përsa u takon të krishterëve, besoj se këto shifra janë mjaft të sakta. Myslimanët e Prizrenit, të alarmuar nga fjalët që qarkullonin se Kushtetuta do të thoshte humbje e privilegjeve për ta, dhe të vendosur t'i kundërviheshin shërbimit ushtarak të detyruar, thuhet se kanë zvogëluar numrin e shtëpive të tyre dhe nuk kanë pranuar të jepnin numrin e banorëve. Mund të llogaritet, më thanë dhjetë për çdo shtëpi. Disa nga myslimanët janë turq otomanë të vërtetë, të vendosur që në kohët e hershme, por shumica dërrmuese janë shqiptarë.

Çdo komb që bën plane për të përparë ndonjë copë kur sundimi turk në Evropë të shkatërrohet, mban aty nga një konsull. Një rus përfaqëson interesat sllave, të cilat i paraqesin ato toka si Serbia e Vjetër. Një austriak finok është vendosur aty për t'u dhënë një shtytje planeve të vendit të tij «Përpara Aus-

trix, ndërsa Italisë iu desh të vinte një njeri për të parë se çfarë bënte ai tjetri. Shqiptari mysliman është kundër pranisë së të gjithëve dhe qeveria turke në mënyrë të paanshme u siguron të gjithëve roja të armatosura. Është me të vërtetë diçka patetike të shikosh se si Turqia i mbron me kujdes kudo këta zotërinj, e vetmja *raison d'être** e të cilëve është të shpejtojnë copëtimin e vendit.

Serbia dërgoi një konsull disa vjet më parë, por ai pothuajse menjëherë u detyrua të largohej nga popullsia.

Ka një gjë për të cilën popullsia e vendit është e vendosur: kjo tokë nuk do të jetë kurrë më tokë serbe.

Loja e shqiptarit mysliman edhe këtu, si kudo, ka qenë që të përkrahë qeverinë turke, me qëllim që t'i mbajë larg të tjerët, dhe tani po fryhet nga zemërimi për Kushtetutën, e cila u jep barazi sllavëve të krishterë, duke kërcënuar kësisoj forcën e shqiptarëve.

Të nxehtit ishte i madh dhe gjumi i pamundur. Të nesërmen dola në pazar vetëm pas orës 7³⁰ të mëngjesit, një orë tepër e vonë, në këto vende.

Është një pazar i madh. Ia vlente gjithë ky udhëtim, sepse nuk ka arritur ende të prishet nga *allafrënga*. Qëndisjet me ar që shiten aty, nuk i gjen dot gjëkund; dyqanet e rrobaqepësve të marrin sytë me shkëlqimin e ngjyrave dhe të dizenjove. Sikur të mos ishte vështirësia e transportit, do ta kisha shkatërruar veten nga ana financiare, ndërsa kornizat e gdhendura me dru arre e të veshura me argjend janë punimet më të hijshme të këtij lloji që kam parë ndonjëherë. Pikërisht në Prizren lulëzonin dikur mjeshtrit më të mëdhenj të veshjes me ar dhe argjend, që prodhonin jataganë e tyta pushkësh për princat e hijshëm, dhe prej këtej ato u përhapën në Bosnjë. Të ashtuquajturat punime bosnjake me aplikacion, janë kryesisht me origjinë shqiptare dhe një pjesë e mirë e tyre prodhohen edhe sot nga artizanët shqiptarë.

Kërkesat për punime artistike të holla sot janë bërë të pakta, ka të ngjarë që së shpejti ta shkatërrojnë edhe këtë art, por ende ka në Prizren mjeshtrë që mund ta ushtrojnë.

Sot tregtohen kryesisht zbukurime të lira e dosido për fshatarët. Argjendarët janë të gjithë të krishterë.

Shëtita lart e poshtë dhe jashtë e brenda tuneleve të gjata të drunjtave të rrugëve të pazarit, të errëta e të nxehta, ndonëse në hije, që shndrisnin nga mallrat.

* Fr. arsyeja për të qenë.

Rrënjët e gentianës dhe të shpatores i gjen me pirgje të dyqani i barnatorit, si dhe arrat e zeza për ngjyrën e zezë të flokëve të të krishterëve, drurin për ngjyrën e kuqe për myslimanët dhe kënanë që përdoret për ngjyrosjen e duarve dhe të thonjve të gishtave. Hajmali trekëndëshe të qepura me kadife, vargje me bamje të thara për gatim, jelekë e xhamadanë të punuar bukur me fije mëndafshi të trasha ngjyrë portokalli, takëme kuajsh me xhufka në ngjyrë të kuqe të ndezur, dhe hejbe kuajsh me ngjyra të çelura.

Jashtë, në sheshe të hapura, nën dritën e artë, të zinte syri pirgje me rrush, pjeshkë, pjepra, kunguj të mëdhenj, grumbuj flakërues me domate të kuqe, specat të shkëlqyeshëm, patëllxhanë të verdhë, jeshilë, me ngjyrë të kuqe të errët, bamje të gjata jeshile, lakra, sallatë marule, bathë — një bollëk si në netët arabe. Pastaj dëgjova thërritjen e Lindjes dhe më theri në shpirt kur kujtova Fuqitë e Mëdha që rrinë në përgjim si kafshët e egra grabitqare mbi kufijtë, gati për t'u hedhur dhe për ta bërë copë-copë këtë botë.

«Planet politike ua ngatërroni, marifetet djallëzore ua shkatërroni».

M'u kujtuan fjalët e një shqiptari të moshuar, që i kishte thënë shumë më përpara se të shpallej Kushtetuta: «Perandoria Turke është një godinë e vjetër e kalbur dhe duke u shkatërruar. Ajo mbahet me furka si nga jashtë dhe nga brenda, dhe kush e di se sa kohë do të qëndrojë. Por në qoftë se ndokush do të përpiqet ta riparojë dhe lëviz qoftë edhe një furkë të vetme, madje edhe një tullë të vetme, ajo do t'i bjerë mbi kokë. Është tepër vonë për ta ndrequr.» Ajo paqe që mbizotëronte në pazar dukej si qetësia para furtunës.

Kështjella e bardhë e car L Lazarit ishte vetëm një ëndërr në natën e së kaluarës. Rreth saj në dritën e diellit ishte popullsia shqiptare, që priste me armët ngjeshur të mbronte ato toka, të cilat kanë qenë të tyre që në kohët më të lashta.

Politika reale e serbëve dhe e shqiptarëve do të ishte që të bashkoheshin e të mbanin larg gadishullit të Ballkanit ndërhyrësit e huaj. Por kjo s'ka për t'u bërë kurrë.

Karrociери kishte rënë në ujdi për të na çuar në Prishtinë, në rast se do të niseshim herët. Kështu, rreth orës tetë, ne u dhamë lamtumirën. E shkrova emrin tim serbisht në librin e manastirit dhe u larguam. Ishte një i ftohtë i hidhur. Deri dje vapa e verës kishte qenë e padurueshme. Madje edhe pse udhëtoja në stremë, djersija, megjithëse qeshë veshur hollë. Tani vjeshta kishte ardhur menjëherë dhe një erë e acartë fryn-

te mbi kodrinat dhe rrafshinat. Pas ndonjë ore udhëtimi mbi dy kodra të ulëta, pamë Prishtinën poshtë nesh, me një pamje gazmore që ia jepnin çatitë e kuqe, pemët e gjelbra dhe minaret e bardha. Brenda, qyteti mban erë të keqe, është i ndyrë e gjysmë i rrënuar — një grimë më i mirë se Gjakova; vetëm kaq mund të thuhet për të.

Nuk e kuptoja dot përse peshkopi kishte pëlqyer të rronte aty dhe jo në Prizren.

Popullsia është e përzier, por të bësh statistika është e pamundur, sepse secili të jep shifra të ndryshme. Ka rreth 2500 shtëpi, prej të cilave afërsisht një e katërta janë ortodoksë. Prej këtyre shumë janë vllahë, jo serbë. Ka gjithashtu një numër të konsiderueshëm çifutësh spanjollë, disa thonë se janë dyqind shtëpi, ndërsa katolikë romanë nuk ka asnjë. Shumica e popullsisë është myslimane, kryesisht shqiptare, ndoshta disa mund të jenë serbë myslimanë.

Pazari, pjesërisht i mbuluar me çati, por me një çati copë e çikë, ishte mbushur me rrangulla të huaja të llojeve më të ndryshme, një nga përfitimet që kishte sjellë hekurudha. Ishte një pamje e vështirë ajo e mishit të prishur në lagjen e kasapëve. Argjendarët këtu, si kudo tjetër, ishin të gjithë të krishterë. Tek njëri, një vllah nga Manastiri, bleva një hajmali të këndshme të vogël, të bërë nga këmba e urithit.

Bujtëm te një han që ishte pronë e një vllahu, i cili, meqë isha një zog kaq i rrallë, më ftoi me shumë dëshirë për t'i vizituar shtëpinë ku banonte vetë. Dhe e gjithë familja e veshur më së miri, gratë të veshura allaturka më pritën me ngrohtësi të madhe dhe me një raki që rrallë kam pasur fatin ta provoj. Marku ndihej shumë i lumtur këtu. Shqiptari dhe vllahu u takuan si vëllezër. «Vllahët janë si ne», më tha një shqiptar një herë: «Njeriu e marton vajzën pa frikë me një vllah; kurse sllavi është ndryshe, i thartë fund e krye.»

Meqë kisha ardhur kaq larg, vendosa të shkoja në Mitrovicë me tren, për të kursyer kohën, dhe mësova ditën por jo orën kur nisej treni. Meqë stacioni ishte shumë larg, më duhej të nisesha herët. Veç kësaj, do të ishte mirë të udhëtoja bashkë me të tjerët. Zumë vend në një karrocë me një burrë tjetër, një sllav mysliman. Isha duke ngrënë supë, ngaqë nuk e dija se ku mund të gjeja për të ngrënë përsëri, kur karroca arriti dhe, meqë më thirrën me ngut, e lashë supën, kërcyem në karrocë dhe u lëshuam nëpër kodrat duke ecur me revan bashkë me tri karroca të tjera, njëra e mbushur plot me djem të rinj me daulle e violinë, të cilët u ranë veglave dhe kënduan me zë të lartë

gjatë gjithë rrugës; udhëtimi me tren në këto anë është një ngjarje e rëndësishme.

Mbërritëm në orën 10³⁰ të mëngjesit dhe mësuam se treni, i cili zakonisht vinte vonë, nuk do të vinte para orës 12³⁰. «Lavdi zotit!» thirrën të gjithë, «qenkemi në kohë!» Tashmë atje qenë mbledhur mjaft njerëz, qerre të tërhequra me qe, plaçka — një gjullurdi e madhe. Një burrë kishte ndezur prej kohësh një zjarr në platformë e po gatuante qebapë e perime mjaft të shijshme në të ngrënë. Madje Marku u habit që unë mendoja se ishim tepër herët dhe e quante udhëtimin me tren si diçka që nuk duhej ndërmarrë pa e menduar, pa u thelluar dhe kot.

Sidoqoftë, kontrolli i tesqereve dhe regjistrimi i emrave (veçanërisht i emrit tim), si dhe e destinacionit të secilit prej nesh në librin e policisë, na hëngri shumë kohë.

Mitrovica, e ndërtuar në një vend të ngritur mu në cep të Fushë-Kosovës, është e vogël, por më e pastër dhe e këndshme se Prishtina. Është një qytet i ri i ngritur kryesisht pas ndërtimit të hekurudhës; meqë ndodhet aty ku bashkohet Sitnica me Ibrin, ka ujë të mirë dhe me bollëk, si dhe kopshte të bukura me perime.

Shëtita nëpër pazar dhe papritur u ndesha me një argjendar, i cili më foli. «Ajo gruaja e huaj. Nga vjen?» «Nga Londra». «Nga Londra? A e njihni kunatin tim?» «Po, e njoh». Bota është shumë e vogël. Kisha gjetur një mik në një vend shumë të largët. Pimë kafënë, dhe u ndava prej tij e ngarkuar me porosi për njerëzit e tij.

Në Mitrovicë ka vetëm dhjetë familje katolike romake dhe një prift. Numrin e ortodoksëve nuk munda ta mësoja. Ata po ndërtonin një kishë të re të madhe. Pjesa dërrmuese e qytetit ishte myslimane; ata nuk donin të bënin regjistrimin, ndonëse ishin të urdhëruar nga «kushtetuta», sepse kishin marrë vesh se Peja dhe Gjakova kishin refuzuar kategorikisht dhe se disa fshatra që i kishin bërë regjistrimet, i kishin falsifikuar, për t'iu shmangur detyrimit ushtarak.

Ne u strehuam te hani i një vllahu trupvogël, mikpritës, i cili tha se zgjohej i habitur çdo ditë kur shikonte se ishte ende paqe. «Deri tani jetonim si gjarpërinjtë nëpër vrima, kurse tani kemi dalë jashtë në diell.» Hëngrëm bukë te një restorant i hapur kohët e fundit prej disa italianëve nga Fiumja, të cilët kishin nxituar të mbërrinin të parët në atë vend sapo baroni Erental njoftoi se do të shtrohej së shpejti hekurudha nga Mitrovica për në Uvac dhe kjo do të ishte hallka e fundit e zinxhirit që do të transportonte trupat austriake për në

Selanik. Planet për përparimin austriak ishin përmbysur krejtësisht për momentin nga «rrufeja në qiellin e kaltër» — kushtetuta. Por Mitrovica, ndonëse duket kaq paqësore, po pret vetëm një shkëndijë për të marrë flakë.

Tani vijmë te problemi kritik i popullsisë.

Shifrat e sakta është vështirë t'i mësosh, por për të dhënat kryesore nuk mund të dyshohet. Fushë—Kosova banohet tani, në shumicën dërrmuese, nga shqiptarë myslimanë. Se ç'pjesë mund të zërë gjaku sllav (ndoshta duhet thënë zë) te këta shqiptarë, kjo ka thjesht një interes etnografik dhe politikisht është e parëndësishme. Mbizotërimi shqiptar provohet nga fakti që, me sa di unë nga përvoja ime, dhe këtë e kam provuar disa herë, shqiptarët janë thujse vetëm shqipfolës, ndërsa serbët e shpërndarë i flasin të dyja gjuhët dhe, kur u drejtohesh serbisht, shpesh të përgjigjen në fillim shqip. Po të mos ishte përkrahja dhe shkollat që prej kohësh u janë dhënë nga jashtë, ka të ngjarë që elementi serb të ishte asimiluar ose eliminuar ndërkohë, në mos plotësisht, në pjesën më të madhe. Kjo ka qenë një luftë për ekzistencë nga e cila do të mbijetonte më i forti, një luftë e zhvilluar sipas një ligji të pamëshirshëm të natyrës, i cili thotë: «Nuk ka vend për të dy bashkë. Duhet të vrasësh ose të vritesh.» Në gjoksin e shqiptarit, të njeriut primitiv të malit dhe të fushës është ngulitur e ka lëshuar vrënjë bindja se toka ka qenë e tij ligjërisht gjatë të gjitha kohërave, se serbi e pushtoi, e mbajti për disa shekuj nën sundim, u shporr dhe kurrë nuk do të kthehet më. Ai ia ka bërë serbit, ashtu siç ia bëri edhe serbi atij dikur.

Kanuni i mirënjohur i Car Stefan Dushanit hedh dritë për mjetet që u përdorën për të dërrmuar të pushtuarit, kur Serbia e madhe ishte në kulmin e lulëzimit të saj. «Car Dushani, maqedonas, sundimtar absolut i Serbisë, Bullgarisë, Hungarisë, Vllahisë dhe i vendeve të tjera... Ligjet e vendosura me hir të zotit në vitin 1349 në mbledhjen e Patriarkëve etj.»

«Neni 6. Përsa i përket herezisë latine dhe atyre që kanë besim të plotë te ajo fe. Autoritet kishtarë duhet të përpiqen t'i kthejnë këta në besimin e vërtetë. Në qoftë se një person i tillë nuk do të kthehet ... ai do të dënohet me vdekje. Cari ortodoks duhet të zhdukë gjithë herezinë nga shteti i tij. Pasuria e atyre që kundërshtojnë kthimin në fenë tjetër do të konfiskohet... Priftërinjtë heretikë të bashkësive të tjera, të cilët do të përpiqen t'i kthejnë të tjerët në fenë e tyre, do të çohen në miniera ose do të dëbohen nga vendi. Kishat heretike do

të shenjtërohen dhe do të hapen për priftërinjtë e besimit ortodoks.»

«Neni 8. Në qoftë se ndonjë prift latin kapet duke u përpjekur për të kthyer ndonjë të krishterë në besimin latin, do të dënohet me vdekje.»

«Neni 10. Në qoftë se ndonjë heretik kapet duke banuar me të krishterë, do t'i bëhet një shënjë në fytyrë dhe do të dënohet, cilido që e strehon atë do të dënohet në të njëjtën mënyrë.»

Duket, gjithashtu, se viheshin re ende disa rite pagane. Neni 45 udhëzonte që «Në qoftë se kanë ndonjë heretik që djeg trupat e të vdekurve ose i varros me qëllim që t'i djegë ato, fshati ku ndodh kjo do të paguajë gjobë dhe kriminelët do t'i jepen drejtësisë».

Fakti që i gjithë «fshati» gjobitet (pikërisht siç shkishërohet sot gjithë «shtëpia» për mëkatin e bashkëjetesës me kunatën), tregon se fshati në mos ishte i tëri pagan, kishte simpati për ritet pagane.

Këto ligje nënkuptojnë një persekutim fetar jo më të keq se ai që ka provuar Evropa në kohë të ndryshme. Për çështje të tjera ligjet e Dushanit janë shpesh të mira, madje të përparuara për kohën e tyre.

Por historia tregon se të krishterët latinë në krahinat që jemi duke trajtuar, duhet të kenë qenë kryesisht shqiptarë. Persekutimi nuk ishte pra thjesht fetar por kombëtar, dhe fakti që nevojitej një legjislacion i posaçëm kundër latinëve, si dhe udhëzimet e qarta se si duhej vepruar me kishat e tyre, tregon se edhe në kohën e lulëzimit më të madh serb, kishte një numër mjaft të madh joserbësh që duheshin konsideruar si rrezik për ta. Serbi u përpoq ta zhdukte, ose, si mund ta themi, ta sllavizonte shqiptarin. Shqiptari, i ndodhur në të tilla rrethana, ka vepruar edhe ai siç u veprua me të. Ai ka përdorur metodat mesjetare, sepse kjo është toka e të kaluarës së gjallë dhe ai e ka zbrapsur me forcë valën serbe. Pra, Fusha e Kosovës është shqiptare.

Kufijtë e saj, sidoqoftë, ende janë serbe në një pjesë të madhe. Duke folur në vija të trasha, territori ndërmjet hekurudhës dhe kufirit serb është serb. Sidoqoftë, aty ka një shumicë serbe; por në Janicë dhe përreth saj ka një ishull interesant katolikësh jo larg nga manastiri i Graçanicës. Në këtë krahinë, siç thuhet, ekzistonin miniera argjendi që shfrytëzoheshin që nga fillimi i shekullit të trembëdhjetë. Për banorët katolikë të tanishëm ka njoftime se janë pasardhës të kolonëve

italianë të vendosur atje si minatorë. Tani ata e quajnë veten shqiptarë. Unë nuk e njoh mirë krahinën që të jap ndonjë mendim për këtë temë. Por është një e vërtetë e çuditshme. Përpara se të dëgjoja për këtë legjendë, takova një burrë, të cilin e mora jashtë çdo dyshimi për italian, por ai doli se ishte nga Janica.

Zona nga Mitrovica deri te kufiri serb është gjithashtu kryesisht serbe, ndonëse qyteti dhe rrethina e Novi-Pazarit janë gjerësisht shqiptare. Pas Novi-Pazarit, Sanxhaku është praktikisht serb, mysliman dhe katolik. Asnjë racë tjetër nuk ka ndonjë pretendim të ligjshëm për të.

Shqiptari ka zënë qendrën e vilajetit të Kosovës. Serbët janë me shumicë vetëm përgjatë kufirit serb dhe afër kufirit malazias, veçanërisht rreth Beranës dhe Pejës. Në lindje të Prizrenit fillojnë të mbizotërojnë. Viset bëhen gjithmonë e më tepër sllave. Pika në të cilën serbët kthehen në bullgarë është një problem që del jashtë sferës së këtij libri. Mendoj se është bërë diçka e modës që sekush përpiqet të shtyjë kufijtë sa më larg, drejt perëndimit.

Mitrovica mund të quhet një qytet «kufitar». Shqiptarët dhe serbët pretendojnë njëloj për të me xhelozë. Austria (për të arritur qëllimet e veta) kërkon të fitojë përkrahjen e shqiptarëve, duke u premtuar se ajo kurrë nuk do të lejojë që Sanxhaku të bëhet tokë serbe.

Qyteti dukej kaq paqësor sa ishte e vështirë të besoje që vetëm gjashtë vjet përpara kishte qenë skena e një konflikti të ashpër në të cilin u vra Shçerbini, konsulli rus, i dërguar me forcë aty, me gjithë kundërshtimin e shqiptarëve. Për trimërinë e tij në mbrojtje të interesave sllave që ishte dërguar t'i mbronte, nuk ka asnjë dyshim, dhe as mund të flitet për ndonjë pamaturi (për fat të keq) në veprimet e tij. Austria menjëherë caktoi një konsull për të mbrojtur interesat e saj, dhe të dy fuqitë më të interesuara rrinë në përgjim edhe sot e kësaj dite.

Ne u nisëm me tren për Ferizaj, ku arritëm në orën dhjetë e një çerek paradite.

Ferizaj deri kohët e fundit ka pasur rëndësi vetëm si stacion hekurudhor. Tani ai ka fituar rëndësi historike, si vendi ku u hodh shorti vendimtar, vendi prej nga erdhi thirrja «Të bëhet Kushtetuta». Dhe vërtet, Kushtetuta u bë, dhe e gjithë Evropa u trondit.

«Stambolli është çelësi i Lindjes së Afërme; Shqipëria është çelësi i Stambollit», thonë shqiptarët. Planet evropiane për ta

meremetuar dhe «reformuar» Perandorinë Turke kanë injoruar gjithmonë shqiptarin, të drejtat e tij dhe aspiratat e tij. Dhe të gjitha kanë dështuar. Të huajt mund ta bënin këtë gabim. Ata që ishin brenda perandorisë, e dinin se përse i përket pranisë së Turqisë në Evropë, pala që do t'i përkrahte shqiptarët burrërisht, do të dilte «e fituar.»

Sekreti i turqve të rinj u ruajt mirë; por me sa dukej, disa turq të vjetër dyshonin se diçka po ziente. Një nga këta, Shemsi Pasha, dërgoi lajmëtarë me kuaj te fiset myslimane, për t'i mbledhur menjëherë që të zbrapsnin një armik që pritej të vinte. Një nga personat e shumtë që ma thanë këtë histori, ngulte këmbë se një pararojë e ushtrisë austriake, dyzet batalione, ishte parë kohët e fundit në kufi dhe se aneksimi austriak do të ishte i shpejtë. Banorët e fisit rrëmbyen armët e nxituan, rreth nëntë mijë veta, për te vendi i caktuar, në Ferizaj, ku do të merrnin urdhrat. Dhe atje qëlluan mbi një tren, që thuhej se ishte plot me «armiç».

Por Shemsi Pasha ishte «kujtuar vonë». Turqit e rinj ia hodhën. Ata e vranë në Manastir. Përfituan me mjeshtëri nga fakti që pjesëtarët e fiseve ishin në Ferizaj, u bënë thirrje atyre për të shpëtuar vendin dhe u shpjeguan se diçka që quhej «kushtetutë» ishte e vetmja mënyrë me të cilën mund të realizohej shpëtimi. Pjesëtarët e fiseve, trima dhe të paditur, xhelozë vetëm për privilegjet e të drejtat e tyre territoriale dhe, duke mos pasur kurrfarë dijenie nëse ishte vërtet kjo çështja për të cilën ishin thirrur fillimisht, e kërkuan njëzëri dhe me zë të lartë këtë hajmali të panjohur, «kushtetutën», e cila do t'ua ruante vendin të pacenuar dhe do të shpëtonte padishahun.

Sulltani dëgjoji që fiset myslimane, te të cilat ai ishte mbështetur gjithmonë, ishin me ushtrinë. Loja mori fund. Ai u dorëzua menjëherë dhe kushtetuta u pranua. Që linja kryesore e kësaj legjende të cilën e gjeta të përhapur dhe që e besonin gjerësisht, është e saktë, kjo besoj se është jashtë çdo dyshimi të arsyeshëm. Fiset u mashtruan dhe shumë njerëz tashmë e kishin kuptuar këtë, kur arrita në Gjakovë.

Atë liri që kishin ruajtur nën turqit e vjetër, ata s'kishin ndër mend aspak ta linin që t'ua rrëmbejnë me dredhi turqit e rinj.

Kur mbërritëm në Prizren, pamë se njerëzit qeshnin me sarkazëm. Katër francezë kishin ardhur për të bërë një raport në lidhje me kushtetutën. Kishin ardhur dhe kishin ikur.

«Çfarë panë ata këtu?» — pyeta unë. «Asgjë. Ata vetëm hëngrën darkë dhe të nesërmen në mëngjes u nisën për Gja-

kovë. Njëri është në shërbimin diplomatik, kështu që, natyrisht, nuk do t'u lejohej të shikonin ndonjë gjë. Turqit e rinj e kanë kurdisur tërë këtë mesele. Një rojë prej njëzet e katër suvarinjsh, si roja nderi, i shoqëron për të mos i lejuar të flasin me njerëz të padëshiruar, dhe një suvari është dërguar përpara për të përgatitur një delegacion të «të krishterëve, që ishin të lumtur me kushtetutën», në rast se ata do të bënin ndonjë hetim. Rojat do t'i «mbrojnë» gjatë gjithë rrugës. Ata do të kujtojnë se kanë bërë diçka shumë të guximshme dhe do të japin njoftime shumë pozitive në gazetatat frënge.» Dhe kështu bënë vërtet.

KREU XI

LURA — MIRDITA

Prizrenin e lashë duke u nisur po me atë qiraxhi mysliman, me të cilin kisha ardhur, por nuk kisha bërë ndonjë plan dhe ia lashë gjithçka rastit fatlum.

Kapërcyem lumin e Prizrenit, ecëm nëpër fushë, kaluam dy burime të freskëta që bashkoheshin e përbënin një rrjedhë të bukur, ku ishte edhe një mulli, pastaj një grup shtëpish — Vermicën, dhe pas pak arritëm te Drini i Bardhë. Në bregun e përtejme ishte një fshat, Selçani, dhe rrënojat e një kulle të madhe, që kishte qenë banesa e një familjeje të fuqishme myslimane, e cila para pak kohësh ishte pushtuar nga ushtarët e ardhur prej Prizreni pas një luftimi të ashpër për njëzet e katër orë. Tashmë ishim në vise thjesht shqiptare dhe ndalëm në mesditë te hani i Laçit, tutje poshtë në bregun e majtë të Drinit. Duke ndjekur tatëpjetë luginën shumë të bukur të Drinit, erdhëm te vendi ku bashkohet me lumin e Lumës dhe e kapërcyem te një urë guri e hollë dhe elegante, që kishte në anën tjetër një kullë rojë. Ishim në Lumë, në viset e fisit të njohur më të pavarur midis gjithë fiseve myslimane.

Duke zbritur brigjeve të Drinit të Bardhë, e kaluam lumin te ura e Ndërmjenies, një urë me shumë harqe, e ndërtuar nga Veziri që ndërtoi Urën e Vezirit, dhe erdhëm atje ku Drini i Bardhë bashkohet me Drinin e Zi. Pak më poshtë gjendet hani i Brutit, pranë një përroi që derdhet në lumë. Hani është një stallë e madhe, me një shtëpi të vogël ngjitur me të. Hanxhiu dhe dy bashkudhëtarë po bisedonin miqësisht jashtë.

U nisëm që andej herët në mëngjes. Që këtu për tri ditë harta austriake nuk vlente më.

Për të kaluar Drinin, zbritëm tek Ura e Vezirit, një urë madhështore me shtatë harqe, të gjitha të madhësive të ndryshme, por efekti në tërësi ishte i mahnitshëm. Ajo është një vepër e një artisti të madh, sepse nuk mund të përfityrohet gjë më e harmonizuar me panoramën përreth.

Fatkeqësisht një trung i madh, i prurë nga përmbytjet e dimrit të fundit, e kishte prishur keq harkun e fundit dhe ishte ngjeshur pas njërës këmbë, duke bllokuar rrjedhën.

Pasi kaluam matanë, u ngjitëm sërish përpjetë lumit, derisa mbërritëm te një vend përballë hanit të Brutit. Dhe pashë që atje ishin dy e jo një degë lumi që derdreshin pranë hanit, ndërsa Bruti, fshati, gjendej lart në kodër midis të dyjave, dhe jo në bregun e lumit, siç është shënuar në hartë.

Duke u ngjitur përpjetë nga Drini, arritëm në një pllajë të bukur me bar, në Kolç, pastaj te një degë e Drinit që derdhet në të, përballë hanit të Brutit e shumë më lart.

Vazhduam rrugën nëpër një pyll ahu, duke kaluar pranë një fshati që nuk ishte në hartë, me emrin Çinimak (Çin i madh) dhe ramë poshtë në Surroj, fshat në luginë. Dikush u afrua menjëherë dhe na ftoi. U ulëm nën hijen e strehës së portës dhe hëngrëm drekë.

Miqtë tanë na treguan kreshtën malore në jug të fshatit, që e quanin «Kalaja e Lekë Dukagjinit» dhe thanë se Leka, për të treguar fuqinë e tij, e kishte ndarë shkëmbin dysh me një të rënë të jataganit. Përveç kësaj, ata dinin vetëm që Leka kishte qenë trim i madh dhe që kishte bërë kanunin shumë kohë më parë.

Surroj na dha një burrë të moshuar si udhërrëfyes dhe ne filluam t'i ngjiteshim kreshtës së Lekë Dukagjinit nëpër një shpat të gjatë e të pjerrët, përmes një pylli të bukur ahu, deri te qafa e Benkës në majë. Kjo nuk është hedhur në hartë, ashtu si dhe i gjithë itinerari. Zbritëm nëpër një shpat të pjerrët në anën tjetër (sipër e ashpër, e mbushur me shkurre kumbullash të verdha, të ëmbla, ndërsa poshtë e punuar) dhe mbërritëm në Arrnje, një pllajë e gjerë, e gjitha me ara me misër të ujitura mirë dhe me kulla prej guri që nxirrnin krye aty-këtu.

Miku ynë në të mirë e në të keq na udhëhoqi drejt e te kulla më e madhe, e cila qëndronte në një grykë bashkë me një shtëpi të vogël. Nga shtëpia dolën të gjithë njerëzit duke na parë të habitur. I zoti i shtëpisë e mirëpriti ngrohtësisht ndoren dhe na vështroi me një habi të dyshimtë. Mua më kishin porositur që të kyçja gojën, dhe kështu bëra.

Pas sqarimeve, ai qeshi me ardhjen tonë dhe tha se, sikur të mos na kishte sjellë miku i tij këtu, nuk do të na kishte pranuar në asnjë mënyrë, meqë fisi nuk donte të huaj. Sidoqoftë, tani ishim miqtë e tij dhe ishim shumë të mirëpritur.

Gratë shkuan për të bërë gatimet, Marku dhe unë mbetëm

vetëm ulur në shesh përjashta. Koha kalonte. Marku ishte i mërziur. Na thirrën për të ngrënë darkë, kur pothuajse ishte errësuar, në një dhomë të pastër me dysHEME dhe me tavan të ulët. Një turrë trungjesh digjej në vatër. Unë u ula mbi lëkurët e deleve dhe u shtriqa e lumtur në ngrohtësinë e dëshiruar, sepse mbrëmja solli me vete një ajër të ftohtë vjeshte. Ndonjë dyzinë burrash hynë brenda: njerëz gazmorë, me sy gri ose ngjyrë kafe të çelët, të gjithë shumë miqësorë. Filluan bisedat dhe tregimet.

Ndorja na tregoi:

Historinë e burrit më trim

Rreth dyzet vjet më parë një gjakovar dhe një shkodran njiheshin secili në qytetin e vet si burrat më trima në të gjithë vendin. Gjakovari i inatosur u betua se do ta vriste shkodranin, që të mbetej vetëm ai si më trimi.

Mori udhën e kaptoi drejt e në Shkodër, ku nuk njihte asnjëri. Në rrugë: «Cili nga ju është më trimi në qytet?» Njerëzit iu përgjigjën: «Është ai atje, në pazar», dhe i treguan dyqanin e tij.

Gjakovari u ndal jashtë dhe zuri të shikonte mallrat. Shkodrani e pyeti prej nga vinte dhe ç'dëshironte.

— Unë vi nga Gjakova dhe nuk dua asgjë, — tha gjakovari.

— A ke miq në qytet? — e pyeti shkodrani.

— Asnjë, — tha gjakovari.

— Meqë ke ardhur prej kaq larg, — tha shkodrani, — do të jesh shumë i lodhur dhe i etur. Hajde brenda dhe pusho.

Dhe gjakovari hyri brenda dhe u ul.

Shkodrani i dha ujë të ftohtë, pastaj kafe, dhe bisedoi me të me njerëzi. Gjakovari e piu kafën dhe nuk tha asgjë. Tri herë i nxori shkodrani kafe, siç bëhet për një mik të nderuar. Pastaj i tha: «Tani që pive dhe u çlodhe, as më thua se çfarë pune ke këtu? Në qytet nuk ke asnjë mik dhe do ta kesh vësh-tirë, prandaj më lejo të të ndihmoj.»

Gjakovari rrinte i heshtur dhe u pendua keq për betimin që kishte bërë për të vrarë atë burrë, që ishte treguar kaq i njerëzishëm ndaj një të huaji pa miq. Shkodrani e nxiti të fliste.

— Nuk mund të të bezdis me punën time, — i tha gjakovari.

— Po ti ke ardhur nga larg. — tha shkodrani, — pra do të kesh ndonjë punë shumë të rëndësishme.

— Kam ardhur për të të vrarë ty, — tha gjakovari më në fund dhe i tregoi historinë fije e për pe:

— Vritmë, atëherë, — iu përgjigj shkodrani. — Ja ku jam. Më ardhka keq që paske bërë një rrugë kaq të gjatë për kaq gjë.

— Nuk mund të luftojmë këtu, — tha gjakovari pa dëshirë.

Shkodrani u ngrit dhe vuri koburet në brez.

— Hajde dalim jashtë në fushë, po të duash, — i tha. Gjakovari i shkoi pas derisa mbërritën te një vend i vetmuar.

— Tani qëllomë, — tha shkodrani, — ja ku është zemra ime.

— Por edhe ti duhet të qëllosh, — thirri gjakovari.

— Unë nuk kam bërë ndonjë betim, — qeshi shkodrani. — Qëll, përndryshe njerëzit do të tallen me ty kur të kthehesh në vendin tënd.

Gjakovari nxori koburen dhe qëlloi: ajo vetëtiu në bubëz.

— Unë humba, tani është radha jote, — thirri shumë i lehtësuar.

— Jo, — tha shkodrani. — Vetëm një gjë nuk mund ta bëj kurrë, dhe kjo është të vras një mik në shtëpinë time. Ti ke koburen tjetër, mos e harro betimin. Provoje edhe një herë.

Gjakovari, pa dëshirë, nxori koburen e dytë, qëlloi dhe i gërvishi xhakëtën shkodranit. Pastaj, duke hedhur armët për tokë, e përqafoi shkodranin nxehtësisht: «Unë nuk jam i zoti të rri të më qëllonë pa u mbrojtur! — thirri — Ti, pra, je burri më trim në botë.»

Ata u bënë vëllezër dhe mbetën miq të ngushtë për gjithë jetën.

Qiraxhiu ynë gjakovar e pohoi me gjithë zemër se historia ishte e vërtetë. Ajo dëshmon për tiparet me të vërtetë fisnike të karakterit të shqiptarit: detyra e mikpritjes, shenjtëria e mysafirit dhe trimëria. Të gjithë e vlerësojnë tregimin.

Gratë shtruan darkën, një enë të madhe me djathë të skuqur në gjalpë, në të cilën ngjyem bukën e misrit; ishte shumë e mirë. Pastaj erdhi kosi i thartë i pashmangshëm, i pasuar nga larja e duarve, shpërlarja e gojës dhe fshirja e thërrimeve. Gjithçka mbaroi brenda njëzet minutave. U vunë gu-

rët e mëdhenj në vrimat që shërbenin si të vetmet dritare, për të qenë të sigurt gjatë natës.

U shtrimë dhe fjetëm mbi lëkurë delesh. Gratë fjetën në një dhomë tjetër. Ato nuk mbanin perçe dhe visheshin si gratë mirditore, me benevrekë të gjatë pambuku, me çorape të punuara me lule kuq e bardhë, që u dukeshin nën këmishë. Edhe modeli i vathëve ishte si i grave mirditore. Mbanin katër ose pesë monedha të mëdha prej argjendi në një varëse të zezë rreth qafës.

Arrnji është një fis i vogël i pavarur që shkon me Dibrën. Kam dëgjuar se është degë e Berishës, por shoqëruesit e mi kishin frikë se mos shkaktonin dyshim duke bërë pyetje për hir tim. Tani ai është i gjithi mysliman, por kryqet dukeshin në shumë fusha me misër.

Fshatrat e tjera myslimane ku kaluam, i përkasin rrethit të Prishtinës, dhe janë degë të fiseve të ndryshme të krishtetëra, Shalës dhe Fanit midis të tjerëve; datojnë, besoj, rreth dyqind vjet përpara. Të nesërmen në mëngjes, në orën 5.^{oo} i zoti i shtëpisë na bëri secilit nga një filxhan kafe dhe na nisi si ndorje me një burrë zeshkan, të vrenjtur, për te Katundi i Vjetër në Lurë.

U nisëm nga Arrnji nëpër një rrugë të mirë përgjatë kodrës, lart mbi Molë, një degë e Drinit. Pas tre çerek ore rrugë u ndodhëm para një dege të vogël lumi, dhe pamë tre fshatra të vogla që nuk ishin në hartë — Gjura përballë Molës, dhe Marsi e Domi te dega e lumit. Vazhduam rrugën lart për ndonjë orë, duke kaluar nga tokat e Arrnjit tek ato të Reçit, një fis tjetër i vogël, dhe pastaj zbritëm në luginë nëpërmjet një shtegu të ngushtë e të pjerrët pranë një shtëpie shumë të madhe — një grup prej tri shtëpish (njëra ishte kullë e madhe), disa plevicash e kasollesh. Ishte shtëpia e Dedajve, më e fuqishmja në atë vend, një familje me shtatëdhjetë e dy veta. Tridhjetë e tre burra janë të armatosur; kanë dymbëdhjetë argatë dhe kanë një pronë të madhe. Janë tre vëllezër dhe secili ka shtëpinë e tij, të gjitha prodhimet ndahen në pjesë të barabarta. Thuhet se kanë tufa të mëdha bagëtish dhe toka të pasura. Në fillim të çdo viti secili llogarit se sa i duhen për shpenzime familjare dhe i tërheq. Pjesa që mbetet, e cila thuhet se është mjaft e madhe, përdoret pothuajse e gjitha për të pritur njerëzit. Një tufë delesh dhe një tufë gjedhi çdo vit lihet mënjanë për mysafirët dhe çdo njeri që vjen në shtëpi, sado herët që të jetë, mbahet dhe i bëhen nderet deri të nesërmen në mëngjes. Kisha shumë dëshirë të shkoja tek ajo

shtëpi, por më këshilluan të mos shkoja; tani më vjen keq që e dëgjova atë këshillë.

Nëpër një shteg gjarpërues shumë të keq, ecëm më këmbë ndonjë orë. Shoqëruesi, ndonëse ishte shumë herët, nguli këmbë se nuk mund të ecte më tej pa pushuar dhe u ndal te një grumbull shtëpish buzë Molës, i quajtur Naramal (Maranal?), pranë të cilit ngrihej një shkëmb i madh, që dukej si mal, Guri i Kuq. Në të vërtetë ai kishte kushërinj atje dhe donte t'i njoftonte për ne.

Dolëm nga pylli dhe ramë te një fushë me bar afër lumit. Ishte një fushë e mrekullueshme dhe shumë pjellore, e rrethuar nga një mal i hijshëm dhe një pyll magjepsës — vendi më i bukur që njoh në gjithë Shqipërinë. Përtej lumit ishte një kishë gjysmë e rrënuar dhe një shtëpi e katundit të vjetër.

Lura përbëhet nga dyqind shtëpi (me një mesatare prej dhjetë vetash për çdo shtëpi). Prej tyre vetëm njëzet janë gjithsej të krishtera, e ndër to zor të gjesh një tërësisht të krishterë, sepse disa janë kryesisht myslimane, vetëm me disa pjesëtarë të krishterë.

Islamizmi gjatë gjithë kohës ka zhvilluar një propagandë të pandërprerë. Asnjë lloj persekutimi nuk ka ndodhur. Gjithçka është arritur nëpërmjet bindjes dhe ryshfeteve të mëdha. Metodot varfanjake të kristianizmit, të krahasuara me metodat bujare e dorëhapëta të islamizmit, streha e mjeruar e kishës dhe xhamia e re, mjaftonin për të bindur një popull krejt të paditur se e para po vdiste, ndërsa e dyta ishte në lulëzim.

Fakti bazë është ky:

Pjesëtari i një fisi në Shqipërinë e Veriut në radhë të parë është shqiptar. Ai kurrë s'i ka përvetësuar as mësimet e kristianizmit as ato të islamizmit (flas vetëm për masat). Krishti dhe Muhameti janë për të dy «gomarë magjike» mbinjerëzorë, çdonjëri nga të cilët, po ta zbutësh, mund të bëjë çudira. Po ta shikosh problemin në mënyrë të paanshme me syrin e anëtarit të fisit, cili ka pasur më shumë sukses? Si i krishterë, banori i fisit u shkel nga të pafetë e urryer, sllavët (ai kurrë s'e ka quajtur sllavin të krishterë). Përkundrazi, me ndihmën e Islamit sllavi është dëbuar mbrapsht. Shqiptari ka rifituar shumë territor. Por pa ndërhyrjet nga jashtë ai do të kishte rifituar më tepër. Magjia e Muhametit i ka dhënë atij toka pjellore, poste sunduese në qeveri dhe nuk e ka detyruar të bëjë shërbim ushtarak; e kanë paguar mirë kur i ka dashur qejfi të luftojë dhe kurrë nuk e kanë shqetësuar që ta mësojë

islamizmin si duhet, por e kanë lënë të lirë të ruajë zakonet e vjetra.

Ai nuk u ka vënë grave perçe dhe as nuk i ka mbajtur të veçuara më tepër se shumë të krishterë, rrallëherë ka më tepër se një grua, me përjashtim të rastit, kur detyrohet të marrë edhe të kunatën. Ai nuk i kushton më tepër vëmendje hoxhës sesa priftit. Përveç se në xhami, kurrë se kam parë të falet për së mbari ose të kungohet. Në qoftë se është besimtar i dhënë, ai i përket sektit të dervishëve dhe më tepër bektashinjve, të cilët i duan muhamedanët ortodoksë ashtu siç e duan përçarësit në Angli kishën angleze. Shkurtimisht, ai i ka pasur të gjitha epërsitë e islamizmit dhe ka vazhduar rrugën e tij. Përballë kësaj, kristianizmi i afron atij pozitën e njeriut të pashpresë, disa avantazhe të diskutueshme në botën tjetër dhe, e theksoj këtë, një sundim të mundshëm nga të huajt në këtë botë.

Katolicizmi roman sot në Shqipëri është, siç e di mirë myslimani, një propagandë austriake e bërë për qëllime të pastra (ose do të thoshim ne jo të pastra?) politike, duke mos u kujdesur, në rastin e Austrisë, as për zhvillimin moral, as për atë mendor të popullsisë, duke dashur në të vërtetë ta vonojë atë. Dihet që peshkopi, shtetas austriak, kundërshtoi dhënien e lejes për hapjen e një shkolle në një fis që ishte i etur për ta hapur.

Deri kohët e fundit, përleshjet midis myslimanëve dhe të krishterëve kanë qenë ose ndërfishnore ose «për çështje gjaku», njëlloj si ato midis vetë katolikëve ose midis myslimanëve. Feja nuk ka qenë shkak për përleshje më tepër nga ç'kanë qenë gjërat e tjera. Vetëm kohët e fundit myslimanët i kanë përndjekur katolikët si katolikë. Kjo për arsye se myslimani e shikon se katolicizmi është maja e një pyke të mprehtë që i hap rrugën pushtuesit të huaj, domethënë Austrisë. Ai nuk ka ndonjë fërkim të veçantë me katolicizmin si të tillë, por sundimit të huaj, të maskuar si katolicizëm, ai do t'i rezistojë sa të mundet. Nga këndvështrimi i tij, ai është i arsyeshëm dhe ata që i kanë parë dhe kuptuar rezultatet e sundimit austriak në Bosnjë e përkrahin atë, edhe pse mund të qahen për metodat e tij.

Unë isha kaure, një qenie nga bota e jashtme që komplotonte për aneksime, prandaj dhe me të drejtë Lura s'ishte aspak e kënaqur të më shihte. Për më tepër, isha mysafirja e priftit françeskan.

Katundi i vjetër u çua dhe erdhi për të më parë. U ula

në bar dhe njerëzit u grumbulluan përçark meje në formën e një rrethi.

Ishin përhapur fjalë se unë isha e motra e mbretit të Anglisë. Megjithatë pamja ime më jepte të drejtë të besonin fjalët e mia se isha e një sërë më të ulët.

Përrallat e përhapura nga korrespondentët e gazetave me fantazi të zhvilluar, sipas të cilave fiset myslimane, të cilat ata nuk i kanë vizituar kurrë, janë të njohura për kapjen e të huajve, të cilët i mbajnë si skllevër, janë tërësisht të sajuara.

Lura është bajraku kryesor i grupit të tmerrshëm të Dibrës «tigrave të Dibrës», — siç i quajnë madje edhe disa nga bashkatdhetarët e tyre myslimanë, — grup që përbëhet nga Lura, Mati dhe Dibra. Mati është një fis shumë i madh me rreth një mijë e dyqind shtëpi. Të tre fiset mund të martohen me njëri-tjetrin dhe pretendojnë që Lekë Dukagjini ka qenë zoti i dikurshëm i tyre. Në Lurë sundon Kanuni i Lekës, siç më thanë vetë. Por ata nuk i pajtojnë gjaqet me anë të pagesës. Derisa familjet e interesuara të mos vendosin për t'u pajtuar, gjakmarrja vazhdon pa mbarim. As që është nevoja të them se ata nuk i paguanin kurrfarë gjobash qeverisë turke dhe se në të vërtetë nuk e njihnin fare, përveçse kur u nevojitej si aleat kundër kaurëve në përgjithësi dhe sllavëve në veçanti.

Duke i rënë çark Gurit të Kuq nëpër një shteg lart mbi ujë, pamë Naramanin poshtë nesh, tutje përtej rrymës dhe ende më larg, lart në anë të luginës dukej shtëpia e Dedajve. E lamë rrjedhën e ujit dhe i ramë drejt duke iu ngjitur një të përpyete nga ana e Gurit të Kuq deri në Villas, një fshat i lartë malor. Vlasi është i gjithi mysliman dhe shkon me Lumën.

Pas pak arritëm në Mirditë.

Mirdita numëron rreth tri mijë shtëpi. Të gjithë janë katolikë. Përbëhet nga pesë bajrakë, prej të cilëve Oroshi, Spaçi dhe Kushneni janë nga i njëjti gjak me Shala-Shoshin dhe nuk martohen as midis tyre, as me Shalën e Shoshin. Ata kanë ardhur nga malet e Pashtrikut, pranë Gjakovës, kur turqit e pushtuan vendin për herë të parë. Lekë Dukagjini thanë ata, ka qenë një nga të parët e tyre dhe sundonte në të gjitha malet në kohën e Skënderbeut; Lura ishte pjesë e tokave të tij. Skënderbeu sundonte më në jug. Lekës ia zuri vendin i nipi, Pali i Bardhë, dhe pikërisht nga shtëpia e tij rrjedh fisi malazias Bjelopavliq (biri i Palit të Bardhë), ndonëse tani ai është fis serbofon dhe ortodoks. Thoshin se Skënderbeu dhe Leka ishin të lidhur midis tyre, prandaj gratë mirditore mbajnë

xhurdi të zezë në shenjë zie për Skënderbeun; në të gjitha fiset e tjera xhurdia mbahet vetëm nga burrat. Por nuk ekziston ndonjë gjenealogji autentike, as unë nuk arrita të hartoja nga gojëdhëna një gjenealogji të pranueshme.

Përpara shpërnguljes së tyre, mirditorët i përkisnin grupit të Pejës, i cili ishte atëherë i gjithë i krishterë. Kjo thënie nuk pajtohet lehtë me historinë, meqë në kohët e para të pushtimit turk Peja duhet të ketë qenë e gjitha serbe dhe ortodokse. A ishte Mirdita një prej këtyre fiseve me gjak të përzier, që u bënë serbë ose shqiptarë, sipas kishës me të cilën lidhën fatin e tyre? Kjo, pa dyshim, ka ndodhur shpesh, kur ka qenë rasti. Ose, a është e vërtetë tradita e mëvonshme që mirditorët, pas vdekjes së Skënderbeut, kur turqit morën Shkodrën dhe shkretotnin vendin, ikën nga Mirdita dhe u kthyen përsëri në Pashtrik, dhe erdhën edhe një herë përsëri në Mirditë dyqind e pesëdhjetë vjet më parë? Historia e shpërnguljes së dyfishtë është e ngatërruar, por unë jam e prirur ta besoj, meqë shpjegon jo vetëm lidhjen me Pejën (e cila në atë kohë ishte pothuajse e dyndur nga shqiptarët), por ka të bëjë gjithashtu me faktin e komentuar nga shumë autorë që, para gjysmës së dytë të shekullit të 17-të nuk ka ndonjë referim historik lidhur me mirditorët. Ndoshta para shpërnguljes së tyre të dytë ata njiheshin vetëm si dukagjinas.

Dy bajrakët e tjerë, Fandi dhe Dibri (të mos ngatërrohet me fisin mysliman të Dibrës), nuk kanë lidhje gjaku por vetëm janë pranuar nga Mirdita. Fandi ka bërë pjesë në grupin e Lumës, por e ka lënë atë kur Luma u kthye myslimane, dhe u bashkua me Mirditën katolike. Në luftime Kthella, një fis në kufi me të, shkon me Mirditën. Kthella në disa hollësi i ngjet Mirditës, po nuk ka lidhje gjaku me të.

Mirdita ende nuk kishte vendosur ta pranonte Kushtetutën, derisa të mësonte më shumë gjëra rreth saj. Ajo lidhi besën kur e lidhën dhe të tjerët. Përndryshe, tani ajo do t'u kishte shpallur luftë fiseve të Gjakovës e do të kishte shkuar për të marrë hak për keqtrajtimin që i kishin bërë fratit dhe fshatrave katolike. Nxora si përfundim se ishte përgatitur diçka e ngjashme me «Luftën e kryqit dhe të hënës» dhe plani ishte braktisur më pas me keqardhje. Mirdita kishte frikë se mos duke e pranuar kushtetutën pa kushte të veçanta, do të humbishte pozitën e saj. Ajo kurrë s'e kishte pranuar që prej fillimit sundimin turk, as kishte paguar ndonjëherë taksa.

Të zotët e shtëpisë u habitën me taksat që paguajmë ne në Angli dhe shprehën mendimin se kjo fliste për një qeverisje

shumë të keqe. Marr guximin të them se ata kanë të drejtë. Por ata e pranuan se në Mirditë vetëm për gjakun paguhej një taksë shumë e madhe.

Mirditasit nuk e rruajnë aspak kokën, siç bëjnë mjaft fise të tjera. Në shumë raste në të vërtetë ata rruajnë vetëm një rrip të ngushtë në tëmthat.

Meqë dy nga pesë bajrakët janë me gjak të ndryshëm, nuk është për t'u çuditur që tipi është mjaft i ndryshëm. Ndeshen shpesh si burra shtatgjatë me sy bojë hiri, ashtu edhe burra të shkurtër, zeshkanë, bashkë me rastet kalimtare të ndërmjetme.

Udhëtarët që i përshkruajnë gjithë mirditorët si «zeshkanë» ose «flokëverdhe» kanë vizituar vetëm një pjesë. Me sa di unë, asnjë mirditor nuk bën tatuazh.

Nga Blinishti shkuam në Shpal, kisha e të cilit është vendi ku mblidhet gjithë Mirdita dhe, duke zbritur përsëri në luginën e Fanit, e kaluam lumin në Peshkëz dhe iu futëm shpateve të pyllëzuara për në Kthellë. Një masakrim i trishtueshëm i lisave të mëdhenj po vazhdonte. Pema rrëzohet e pastaj i gjithë trangu copëtohet në pjesë të vogla, në dërrasa të parregullta. Rruga dhe ana e kodrës ishin mbushur me ashkla. Një burrë po punonte me vrull për të copëtuar gjigantin e fundit të por-sarrëzuar. Më kot u përpoqa t'i mbushja mendjen se një sharrë kushtonte lirë, dhe se nga një trung mund të nxirreshin katër ose pesë dërrasa të paktën, gjë që do të thoshte më shumë prodhim për mundin e bërë. Ai dhe kthellasit e tjerë u zemëruan dhe thanë se ajo ishte mënyra më e saktë. Ata kishin bërë gjithmonë dërrasa sipas kësaj mënyre, gjithmonë ashtu do t'i bënin dhe nuk donin që t'u ndërhyja. Ata kishin të drejtë të bënin si të donin me pemët e tyre, dhe kësaj s'kishe ç'i thoje.

Udhëtuam nëpër pyll gjatë faqes së kodrës dhe më në fund, kur dolëm nga pylli, pamë të gjithë Kthellën poshtë nesh — një det kodrash të veshura me pyje, ku vështirë se shihje ndonjë shtëpi. Një mal i madh me majën në formë katrore, Mali i Selatit, ngrihej nga e majta. Te këmba e tij, na tha shoqëruesi, ka qenë një kala e Lekë Dukagjinit dhe përtej saj, në anën tjetër, «qyteti i Skënderbeut», rrënoja që fare pak të huaj i kanë parë. Tregimi i tij ishte i paqartë; ai kishte qenë atje, por ishte punë shumë e rrezikshme, të gjithë ishin myslimanë.

Kthella përbëhet nga tre bajraqe — Kthella, Selati e Perlati. Kthella është e gjitha katolike, dy të tjerët janë të përzier.

Ato kufizohen me Lurën dhe islamizmi është duke u përhapur edhe në to.

Kthella është kryesisht pyll dhe jeton gjerësisht duke vjedhur bagëti. Ajo nuk e kishte pranuar kushtetutën. Pyeste me dyshim «Çfarë është kjo kushtetuta?» dhe arsyetonte se, po të ishte turke, ishte medomos gjë e keqe.

«A është mbyllur burgu në Shkodër?» pyetën me kërshtëri. «Në qoftë se kushtetuta nënkupton që i gjithë vendi do të jetë i lirë, atëherë burgu nuk ka pse duhet!»

«Por si mund të dënojë kushtetuta një hajdut po të mos ketë burg?»

«T'ia presin dorën», thanë të gjithë njëherësh.

«Kjo është shumë mizore», thashë unë.

«Ama as sa gjysma e burgut. Filani ka vjedhur me dorën e djathtë. Shumë mirë. Këputja dorën, por mos ia hiq lirinë». (Kam takuar madje edhe priftërinj që e përkrahin këtë teori. Dhe po t'i njohësh burgjet turke, kjo teori nuk të duket aq e pazakonshme.)

«Në qoftë se kushtetuta nënkupton burgje — poshtë me gjithë to!»

Shoqëruesi ynë i shkathët më shpjegoi përpara një turme dëgjuesish të zjarrtë se deri tani kushtetuta kishte qenë një dështim i plotë. «Na premtuan rrugë, hekurudha dhe shkolla, rregull e drejtësi. Ka më se dy muaj që e kemi kushtetutën dhe s'është bërë asgjë nga këto. Ne e kemi dhënë besën deri në shën-Mitër, dhe nëse nuk do të jetë bërë asgjë deri atëherë — lamtumirë Kushtetutë!»

U thashë se asnjë qeveri, sado e mirë qoftë, nuk mund t'i bënte ato gjëra brenda atyre gjashtë javëve që kishin mbetur. Ata ma hodhën poshtë.

«Mundet posi, po të vendosë. Qeveria bën si të dojë, përndryshe nuk është qeveri.»

U thashë se, për shembull, sa kushtonte një hekurudhë.

«Hekurudhat, zonjë e dashur, nuk kushtojnë fare. Ato ndërtohen gjithmonë nga shoqëritë e huaja.»

«Shkollat kushtojnë disa mijëra piastra — ndërtesa, mësuesi, librat!»

«Shkollat në të gjitha vendet e qytetëruara nuk kushtojnë fare. Ato janë falas. Për to paguan qeveria.»

«Në Angli» u thashë, «duhet të paguajmë shumë për shkollat.»

Ata m'u përgjigjën se qeveria angleze duhet të jetë e keqe dhe se ata nuk donin një qeveri të varfër si ajo. U thashë e ven-

dosur se në të gjitha vendet e tjera njerëzit paguanin për këto gjëra, prandaj dhe Shqipëria duhet të bëjë si të tjerët, ose të rrijë pa to. Por njëri nga të pranishmit tha se e dinte me siguri që në Austri dhe në Itali qeveria ndërtonte shumë gjëra të bukura dhe i përballonte vetë shpenzimet.

— Nëse Kushtetuta nuk është aq e pasur sa të bëjë këto gjëra, atëherë të vejë në drejt dhe sa më parë, aq më mirë.

Koha nuk më lejonte që të vërtitesha më në Kthellë. U largova për në Rubik, ku, sipas priftit, do të gjeja një vendstrehim të mirë te françeskanët. Djaloshi nga Kthella erdhi vullnetarisht për të na shoqëruar përsëri. Duke kaluar përmes Rrëshenit, ku kishte një shkollë të mirë, në saje të përpjekjeve të priftit të vendit, ne zbritëm te Fani i Vogël dhe, duke ndjekur bregun e lumit, e kaluam tamam aty ku ai bashkohet me Fanin e madh (i cili është, besoj, po ai lumë, burimin e të cilit e pashë te Qafa e Malit, por me një emër tjetër.) Këtu ishte një copë tokë e diskutueshme, që pretendohet si nga Mirdita ashtu dhe nga fiset e Maleve të Lezhës, për të cilën është derdhur shumë gjak. Tani për tani ajo është braktisur nga të dyja palët dhe pemët janë rritur të drejta e të bukura. Pastaj ecëm nëpër shtratin me zhavorr givsmë të tharë të Fanit të bashkuar, derisa afroim mbrëmja. Pamë kishën e Rubikut lart në një shkëmb mbi lumë. Iu afruam nga krahu i gabuar. nuk e gjetëm dot rrugën në muzg, kështu që u ngjitëm në këmbë.

U habita shumë kur pashë aty në majë një bllok të madh ndërtesash dhe nuk u cudita aspak kur më doli përpara një franceskan i huaj e i sertë, që më priti me fjalën «clausura».* Ai ishte një manastir burrash dhe ai nuk kishte si të më pranonte. Shoqëruesit e mi u llahtarisen. Siç ndodh zakonisht me shqiptarët, ata nuk pyesnin fare për rregullat e kishës. kur ato binin në kundërshtim me zakonet e tyre.

Mikpritja për të huajin ishte një detyrë e shenjtë. Ta shkelje atë ishte një fyerje për popullin shqiptar. Ata ia thanë franceskanit të huaj mendimin e tyre. Ata, besoj, do t'i kishin folur ashtu dhe vetë papës. Isha e shqetësuar dhe doja të iknim e të gjenim ndonjë strehë tjetër përpara se të errësohej krejt. Franceskani i huaj, natyrisht, nuk u prek fare edhe pasi ata i folën për virtytet e mia të shumta, si dhe kur i thanë se shumë klerikë më të lartë se ai do të ishin tepër

* Lat. vend i mbyllur.

të lumtur të njiheshin me mua. Por ai dërgoi një djalë për të na gjetur ndonjë strehë.

E kaluam lumin në va në errësirë, e duke u penguar në terr shkuam te një shtëpi e madhe, i zoti i së cilës na priti menjëherë, duke u ankuar vetëm se nuk ishte njoftuar me kohë për të bërë përgatitjet e duhura. Na tha të urdhëronim me ato që kishte. Një shkallë në errësirë të çonte në një dhomë të madhe si shpellë, pa asnjë orendi dhe që ndriçohej vetëm nga zjarri që shndriste nën hinkën e madhe që zbriste nga çatia me trarë deri një metër mbi dysheme. U ulëm përçark tij së bashku me familjen e madhe. I zoti i shtëpisë u inatos shumë nga mospranimi në manastirin e burrave. Thashë më kot që s'kishin si të vepronin ndryshe. Ajo ishte një fyerje, tha ai, për mikpritjen shqiptare. Ai bëri vërejtje të shumta për beqarinë e klerikëve, dëgjoji me interes të madh gjithë sa i treguam për udhëtimet tona, por nuk i ikte zemërimi që, pasi kisha udhëtuar kaq shumë, më kishin fyer pikërisht aty, në Rubik. Dhe as që pranonte ta trajtonte ndryshe cështjen.

U ulëm përtokë dhe hëngrëm darkë në sofër. Ai na tregoi vajzën e tij më të madhe, një vajzë e pashme rreth të gjashtëmbëdhjetave. Ajo tani duhet të ishte martuar, tha ai. E kishte fejuar që fëmijë. Dita e martesës ishte caktuar. Prifti e dhëndri ishin gati, dhe tamam atëherë ajo kishte thënë se nuk e donte atë që i kishin caktuar. Ajo s'e kishte parë kurrë më përpara. Prifti nuk pranoi t'i martonte pa pëlqimin e saj. Prindërit ishin përpjekur ta detyronin vajzën. Atëherë dhëndri kishte pranuar burrërisht ta linte të lirë pa kërkuar gjak, duke thënë shumë njerëzisht se nuk donte një grua e cila nuk e donte dhe se ajo mund të martohej me kë të donte. Ishte i vetmi rast, që kam ndeshur, kur jepej një arsyetim i pranueshëm lidhur me kundërshtimin e bërë nga vajza. Marku, i cili ka mendime të qarta lidhur me këtë temë, shprehu mendimin se martesat në fëmijëri zakonisht shkaktojnë shqetësime. Por i ati ngulte këmbë: «Ajo duhet të martohet sipas dëshirës sime e jo sipas qejfit të saj.» Kur erdhi koha për të fjetur, ata më dhanë një jorgan për t'u shtrirë. Por të tjerët, u shtrinë thjesht në dërrasa dhe fjetën.

Të nesërmen, herët në mëngjes, u nisëm për në Lezhë duke udhëtuar në bregun e majtë të Fanit dhe kaluam vendin e bashkimit të tij me Matin. Zaptija ynë i shkathët na e lehtësoi rrugën me një rrëfim për rrethimin e një kulle prej ushtarëve të dërguar nga Shkodra për të mbledhur taksat e bagëtive. Taksa

Ishte ngritur pa masë, kështu mendonte krahina, e cila tashmë e kishte paguar një pjesë. Kryetari kishte vendosur ta kundërshtonte. «Kështu që u dërguan ushtarët. Meqë jemi zaptije, duhej të shkoja edhe unë. Si të bëja? Natyrisht, ne të gjithë shtimë në ajër. Ne ishim të gjithë me atë burrin. Duhej të shkonim se na kishin urdhëruar. «Ai ia plasi të qeshurit. Në këtë mënyrë, me ndihmën e zaptijeve, ekspedita e mbledhjes së taksave, natyrisht, dështoi.

Afër mesditës bota e çuditshme e maleve mbeti prapa: udhëtonim nëpër ultësirë shumicën e kohës. U ndalëm në Milot, një fshat i lezetshëm ku prifti plak na ftoi menjëherë. Hëngrëm një drekë të gëzueshme me atë zotëri plak, të cilit i erdhi keq kur dëgjoi për ndodhinë e Rubikut dhe, për habinë time, tha se murgu i manastirit të burrave ishte sjellë keq. Këtu u ndamë me mikun tonë të Kthellës, meqë s'kishim më nevojë për shoqëri, por i zoti i shtëpisë, një plak i njerëzishëm, nguli këmbë që të shalonte kalin dhe të na shoqëronte deri te vau. Ai priti derisa ne mbërritëm në bregun tjetër, na përshëndeti me dorë dhe u largua.

Ecëm mbi kalldrëm nga Shënkolli deri në Lezhë. E kujtoj kalldrëmin si një ëndërr të keqe. Katër vjet më parë kisha ecur zbathur e isha penguar në të duke ecur në këmbë, nëpër baltë e ujë, e rraskapitur. Një kasolle gjysmë e rrëzuar më solli ndër mend se si gjithë kohës mendoja se nuk isha në gjendje të ecja më tej, megjithëse e dija mirë se nuk bëja dot ndryshe.

Nuk ka gjë më të sigurt se dhimbja për të ngulitur në mendje në mënyrë të pashlyeshme edhe hollësitë më të vogla.

Lezha kishte bërë përmirësime që prej vizitës sime të fundit dhe kishte një «hotel» të thjeshtë, është e vërtetë, por krevasi ishte i pastër dhe darka e mirë. Lezha ishte shumë e tronditur. Prenkë Pasha kishte mbërritur atë mëngjes në Shëngjin, ishte pritur nga një turmë e madhe dhe kishte shkuar në Shkodër. Ngjarjet mund të bënin përpara, të njëjtën gjë duhej ta bënim edhe ne. Të nesërmen në mëngjes u nisëm për në Shkodër.

EPILOGU

Tri herë u përhapën zëra se kishte filluar lufta. «Le të vijë», thoshte gjithsecili: «Nuk ka rëndësi se ku ose me cilin!». Lufta mund ta fshinte regjimin e ri. Në një pikë ishin të një mendjeje i krishteri dhe myslimani: Shqipëria kurrë nuk e kishte pranuar plotësisht sundimin turk dhe nuk do të mashtrohej për të drejtat e saj nga turqit e rinj. «Ky do të ishte një pushtim i dytë turk.»

Në fillim u shpresua se kushtetuta me të vërtetë kishte ndërmend të bënte disa reforma. Kur të krishterët e panë se gjërat po bëheshin më keq se ç'ishin më përpara, shpresat e tyre u shuan. Një «reformë» e veçantë, për të cilën shpresohesh, ishte që midis atyre që do të arrestoheshin dhe do të paguanin për grabitjet e tyre, do të ishte dhe Esad Beu, i quajtur «tirani i Tiranës», për të cilin në rrethinat e Tiranës dëgjova shumë ankesa. Ai ishte «jashtë shtetit për arsye shëndetësore». Njerëzit thoshin se ai nuk do të guxonte të kthehej. Megjithatë, kur revolucioni u krye, ai u kthye dhe deklaroi se ishte me anën e turqve të rinj dhe u emërua në Komitetin e Bashkimit e Përparimit. Kjo e tronditi besimin e popullit lidhur me natyrën e dobishme të përparimit që do të bëhej.

Zgjedhjet po afroheshin. Rrethi elektorale i Shkodrës përfshin afërsisht të gjitha fiset katolike dhe, sipas një llogaritjeje të përafërt, i binte dy katolikë për një mysliman. Kur doli në shesh kjo, autoritetet filluan t'i skantonin katolikët. Malësorët atëherë dërguan përfaqësues tek arqipeshkvi. Ai organizoi një mbledhje të madhe me katolikët e qytetit e të malësisë, e cila vazhdoi dy ditë. Pastaj i telegrafoi Vezirit të madh dhe Xhimietit në Stamboll, Selanik e Manastir, duke kërkuar vetëm përllogaritje të ndershme. Ai s'mori përgjigje fare. Por Valiut iu dërgua një telegram, ku urdhërohej të vazhdonte zgjedhjet. Arqipeshkvi kërkoi të shikonte telegramin, por nuk e lejua. Ai kërkoi të fliste me Valiun, por prapë nuk e pranuan.

Të nesërmen u vendos një kuti votimi te sheshi i katedrales dhe katolikëve u thanë të votonin. Ata u përgjigjën se,

meqë rezultati dihej qysh përpara dhe zgjedhësit nuk ishin caktuar në përputhje me rregullat e kushtetutës, ata nuk do të votonin. Gjithashtu, të gjitha njoftimet rreth zgjedhjeve ishin dhënë turqisht që e kuptonin shumë pak njerëz, dhe jo me gjuhën e popullit, siç ishte vendosur sipas rregullave. U zgjodhën dy myslimanë. Pyeta pse nuk vazhduan protestat, dhe më thanë: «Këto janë zgjedhjet e para e do të jenë të fundit. Pse të shqetësohemi më kot?» Ca të tjerë qaheshin me të madhe, duke thënë: «Disa javë më përpara ishim shumë të lumtur. Menduam se më në fund do të vendosej drejtësia. Çfarë budallenjsh paskemi qenë! I mallkuar qoftë ai që i beson turkut. Ujku lëkurën ndërron, por jo zakonin.»

Kishin shpresuar për zhvillim dhe për gjëra të ndershme. Por kur Dervish Hima, letrar i mirënjohur shqiptar, u kthye në Shkodër pas një qëndrimi të gjatë në Evropë, e arrestuan sepse foli për shpresat e Shqipërisë, dhe e futën në burg. Nuk ka komb shqiptar tha qeveria e re, të gjithë janë osmanë.

Asnjë shqiptar nuk do ta quajë veten osman. Dervish Hima bëri një mbrojtje aq të admirueshme, sa që gjyqi nuk mundi ta shpallte fajtor. Ai u dërgua në Selanik për t'u rigjykuar, dhe, më në fund, pasi e mbajtën gjatë, e nxorën të pafajshëm. Por çështja bëri një përshtypje të keqe.

Në këtë kohë grekët theksuan se, në përputhje me traktatin e shkelur të Berlinit, disa toka rreth Janinës duhej të ishin greke. Atëherë i bënë thirrje kombit shqiptar, ekzistencën e të cilit e kishin mohuar deri atëherë, për të mbrojtur trojet e veta.

Ndërkohë pesëmbëdhjetë shaljanët e shoshjanët e pafat, të arrestuar javën e parë të kushtetutës, kishin më se dy muaj që mbaheshin pa u gjykuar në burg. Apelimet drejtuar Xhimietit, ku theksohej se ata nuk kishin shkelur ndonjë ligj, morën vetëm këtë përgjigje: «Nuk kemi kohë të merremi me ta.»

Më në fund malësorët, të zemëruar, kërcënuan se do të zbrisnin në qytet, dhe i detyruan autoritetet t'i lironin. Të burgosurit u lanë të lirë, Por ishte tepër vonë për të rivendosur besimin e humbur të fiseve.

«Pse», më pyesnin nga të gjitha anët, «anglezët, të cilët kanë deklaruar qindra herë se turqit nuk janë të aftë për të sunduar, besojnë se ata e kanë ndryshuar natyrën e tyre brenda njëzet e katër orëve? Pse, pasi mbajtën të ndezura shpresat e popujve të Ballkanit, po na gozhdojnë tani edhe një

herë me kënaqësi nën turkun? Pse duhet të vuajmë ne ngaqë i interesoka politikës britanike që turku të mbetet?».

«Na jepni ndonjë protektorat siç ka Kreta, nën të cilin ne të mund të bëhemi të pavarur,» — tha Shqipëria e etur. (Kreta konsiderohej atëherë e lirë dhe e shpëtuar).

«Kushtetuta është diçka e përkohshme, që në fund të fundit nuk do t'i përmbysë planet tona», tha Bullgari me ëmbëlsi.

«Ne do ta përkrahim atë derisa të përgatitemi për të lëvizur, por asnjë moment më vonë», tha Greqia me vendosmëri.

«Ekzistenca e saj do të ishte shkatërrimi i të gjitha shpësave tona kombëtare», thanë Serbia e Mali i Zi me dëshpërim.

«Anglia na ka tradhtuar», thirrën të gjithë popujt e Ballkanit të habitur. «Ku janë ata miqtë liberalë, te të cilët ne kishim besim, dhe të cilët na nxitën me radhë të niseshim për luftë e të fitonim?»

«Ne kemi gjithë ushtrinë gjermane pas nesh e do të marrim çfarë të duam. Ju (Anglia), ç'mund të bëni? Asgjë!», thirri Austria me gëzim.

Vetëm në dhjetor (1908), kur shkova në Londër, takova njerëz që vërtet i besonin «kushtetutës».

Në Gadishullin Ballkanik, si kudo, mbijeton më i afti në luftën për ekzistencë. Vitet e ardhshme do të jenë mjaft interesante.

Nuk mund të shkruaj

Finis

sepse fundi ende nuk ka ardhur.